

NR 1 2020

30. ÅRGANG

STAVANGEREN

MEDELEMSBLAD FOR BYHISTORISK FORENING STAVANGER

TEMANUMMER:

KRIGENS KONSEKVENSER

**HJEMMEAVLET
TOBAKK**

**RÅD OG
VINK TIL
PRIVAT-
DYRKERE**

Lloyd Tobakkfabrikk A.S. Stavanger.

BIDRAGSYTERE I STAVANGEREN NR 1–2020

JAN MAGNE ARNTSEN (f. 1952) Cand. philol. med historie hovedfag. Tidligere lektor i videregående skole. Forfatter av bl.a. «En fortiet historie. Tjemsland-gruppa og kommunistisk motstand i Stavanger 1949 – 1945» (2018) og «Triumf og tragedie. Historien om NS-minister Gulbrand Lunde» (2012). Arntsen har også skrevet en rekke lokalhistoriske artikler.

ØYSTEIN HETLAND (f. 1981) Mastergrad i statsvitenskap, nå rådgiver ved Holocaust-senteret. Har nettopp fullført sin doktorgradsavhandling om norsk politi under andre verdenskrig, med spesielt fokus på Skien, Ålesund og Stavanger. Har tidligere bl.a. gitt ut heftet «Kva visste Nasjonal Samling om Holocaust?» (2012) for Holocaust-senteret.

ASGEIR LODE (f. 1951) Cand. philol. og lektor med historie hovedfag. Journalist i Stavanger Aftenblad 1979 - 2013. Har bl.a. utgitt bøkene «Englandsfarerne – en jærske tragedie 1941-45» (2012) og «Helter uten ære – morfarbrevene» (2018).

HARALD MAALAND (f. 1950) Cand. philol. med historie hovedfag. Tidligere journalist i Bergens Tidende og Stavanger Aftenblad. Har tidligere utgitt «Fra bispesete til borgerby – Stavanger 1530 – 1630» (1981) og «Stålverket som støpte et samfunn» (2017). Maaland har også skrevet en rekke lokalhistoriske artikler.

ÅSHILD SÆLAND (f. 1958) utdannet ved Statens Bibliotekskole. Har arbeidet som bibliotekar og med dokumentasjonsforvaltning i Statoil / Equinor siden 1984. Medlem av styret i Byhistorisk forening og Stavangerens redaksjonsråd siden 2012.

ARILD SKJÆVELAND VIVÅS (f. 1983) master i arkeologi. Maritim arkeolog ved Stavanger maritime museum siden 2015. Jobber med forvaltning, forskning og formidling av maritime kulturminner i Rogaland. Prosjektleder for Avaldsnes Maktens havn.

TORFINN JÅSUND (f. 1972), privat samler med særlig spesialisering på trykksaker: Tegneserier, norske førsteutgaver, merkantile registre, ukepresse, reklame og emballasje, postkort og fotografi, tobakk- og bryggerihistorie, iddisar, etc.

INNHold

<i>Harald Maaland</i> Oppgjøret om tyskerpengene	4
<i>Øystein Hetland</i> Kvalsunds kvalar	26
<i>Jan Magne Arntsen</i> Odd Immerstein – kommunistisk spion i Quislings parti	46
<i>Åshild Sæland</i> Frithjof Winther – "Killed through enemy action"	62
<i>Asgeir Lode</i> Han ga sitt liv i Telavåg-tragedien	76
<i>Arild Skjæveland Vivås</i> «Rheinhausen» – et krigsminne på 500 meters dyp	92
<i>Torfinn Jaasund</i> Krigens konsekvenser for vareproduksjonen	106

Forsidebilde: Hefte utgitt av Lloyd Tobakkfabrikk i Stavanger i 1943 som inneholder 16 sider med informasjon for dyrking, innhøsting og tørking av tobakk. (Foto: Torfinn Jaasund.)

LEDERENS SPALTE

Fotograf: Elisabeth Tønnesen/
Museum Stavanger

I år markerer vi som kjent at det er 80 år siden tyske tropper angrep Norge, og at det er 75 år siden frigjøringen. De fem krigsårene var dramatiske, og for deler av befolkningen i Norge og Stavanger-regionen, også traumatiske. Konge og regjering gikk i eksil, alle politiske partier unntatt Nasjonal Samling ble forbudt og viktige samfunnsområder ble nazifisert. Hverdagen ble vanskelig, eller i hvert fall sterk endret, for de fleste.

Årets første utgave av Stavangeren har derfor «krigens konsekvenser» som tema.

Den norske økonomien ble sterkt preget av tysk krigsøkonomi under okkupasjonen. I rettsoppgjøret etter krigen, ble det tatt et oppgjør med noen av de nordmennene som hadde løpt okkupantenes ærend. I Harald Maalands artikkel gjennomgås bl.a. sakskompleks som utbyggingen av flyplassene på Forus og Sola. Han viser også at det ikke bare var i bygge- og anleggsbransjen at det foregikk et omfattende og krigsviktig samarbeid med tyskerne. Store deler av industrien ble også innrettet etter okkupantenes behov.

Ola Kvalsund var politimester i Stavanger ved krigsutbruddet. Hans ettermæle er fremdeles omstridt. Øystein Hetland beskriver i sin artikkel det krysspresset Kvalsund var i. Som fremskutt offentlig tjenestemann var balansengangen krevende. På den ene siden majoriteten av Stavangers befolkning som ikke ville ha et nazifisert politi. På den andre siden NS og det tyske Sikkerhetspolitiet som forventet lydighet og favorisering. Etter krigen ble Kvalsund omtalt som svak og unnfallende overfor okkupasjonsmakten. Artikkelen gjør også rede for bakgrunnen til gjeninnsettelsen av ham som Stavangers politimester i 1948.

Åshild Sæland har tatt for seg en enkeltskjebne. Hun viser i sin artikkel om Fridtjof Winther hvilke fatale konsekvenser et valg om å melde seg til krigstjeneste kunne få. Artikkelen omhandler også hvor utfordrende det kan være å finne informasjon om enkeltpersoners krigshistorie.

Fatale konsekvenser kan vi også lese om i Asgeir Lodes artikkel. Han skriver om en lokal Kompani Linge-soldat som deltok i den dramatiske Telavåg-aksjonen, og beskriver bl.a. hvilke konsekvenser aksjonen fikk for noen av deltakerne, og motstandsarbeidet i vårt distrikt.

Odd Immerstein var en kommunistisk spion i NS. Jan Magne Arntsen skriver i sin artikkel bl.a. om belastningene Immerstein og familien hans ble utsatt for etter at han bestemte seg for å melde seg inn i NS. Dette gjorde han primært for å spionere på Hirden.

Arild Vivås skriver om krigens konsekvenser fra et kulturminneperspektiv: Hvordan et nytt funn av et skipsvrak kan brukes til å rekonstruere krigshistorie langs Rogalandskysten og utfordringer ved å forvalte skipsvrak på stor dybde.

Torfinn Jåsund viser lokale eksempler på produkter som måtte tilpasses ressursknappheten under krigen.

Interessen for hva som skjedde i de fem krigsårene er stor. Det kommer stadig nye bøker om andre verdenskrig både med lokal og nasjonal vinkling. Hva er det som gjør fascinasjonen så sterk? Historiker Mari Jonassen formidler sitt svar i boka «Alt hva mødrene har kjempet»: «Hvorfor hegner vi om denne krigen så intenst, og hvorfor er bøker om andre verdenskrig så etterspurt? Jeg tror svaret blant annet er at andre verdenskrig er den siste store konflikten Norge som nasjon har vært direkte involvert i. Det var en periode preget av dramatik og spenning, som satte spor hos dem som opplevde den. Dessuten er de som kan fortelle, i ferd med å forsvinne, samtidig som forskere får en ny og kanskje mer nyansert forståelse av krigen. Nysgjerrigheten vekkes også blant yngre generasjoner.»

Vi i styret i Byhistorisk forening deler denne betraktningen. Krigens konsekvenser var fatale og gjennomgripende på mange vis, både for Stavangers befolkning og resten av verden. Covid-19 pandemien som preger tilværelsen vår i skrivende stund er på ingen måte parallell til en reell krigssituasjon. Likevel gir den oss kanskje noe innsikt i hva det betyr når verdensbegivenheter som man ikke har kontroll over, griper inn i hverdagen. Dagligdagse hendelser kommer i nytt lys og betydningen av hvordan vi opptrer overfor hverandre blir viktigere. Også foreningens planlagte foredrag våren 2020 må utsettes til situasjonen er avklart. Vi ønsker derfor alle våre medlemmer en fortsatt god vår, og håper at dette nummeret av Stavangeren vil vekke interesse.

God lesning!

HARALD MAALAND

OPPGJØRET OM TYSKERPENGENE

«Sensasjon i byen», meldte *Stavanger Aftenblad* 14. juni 1945: Grosserer Peter H. Petersen var blitt arrestert, mistenkt for økonomisk landssvik.

En arrestasjon var i seg selv ingen sensasjon på denne tiden – NS-medlemmer og andre som var mistenkt for samarbeid med okkupasjonsmakten, ble arrestert på løpende bånd sommeren 1945. Men grosserer Petersen var utvilsomt en av byens samfunnsstøtter; som formann i Stavanger Handelsforening hørte han til eliten. Nå var han mistenkt for å ha solgt store mengder varer til tyskerne fra sitt firma: sengetøy, håndklær, duker og gardiner – men også 100 tønner saltsild. Petersens forretninger med tyskerne hadde foregått under hele krigen, og utgjorde rundt tredjeparten av firmaets omsetning i okkupasjonsårene.¹

Vi skal senere se hvordan det gikk med grossereren, men først litt om situasjonen i Stavanger den første tiden etter frigjøringen 7.-8. mai 1945: Det var en tid i en festrus landet vel aldri hadde opplevd maken til, men det var også en kaotisk og usikker tid, der lokale og nasjonale myndigheter strevde med å gjenopprette et normalt, norsk styre etter fem harde okkupasjonsår. Samtidig var det ingen tvil om at det måtte komme et oppgjør med de nordmenn som hadde løpt okkupantenes ærend. Det var viktig at dette oppgjøret skjedde innenfor rettslige rammer, ikke som lynsjejustis. Med noen få unntak – mobbens tvangsklipping av de såkalte «tyskertøsene», for eksempel – lyktes det.

Arrestasjonene begynte umiddelbart, med sikringen av menneskapene i det NS-pregede Statspolitiet allerede 8. mai. Dagen etter ble en rekke framtrepende NS-medlemmer

¹ Tanksperringer, såkalte hitlertenner, på Torget i mai 1945. En lokal entreprenør tjente godt på å bygge dem og utføre andre arbeider for tyskerne. Han var også medlem av NS, og ble dømt til sju års tvangsarbeid etter krigen. (Foto: Sverre Strand/Hanna Paulsen, Stavanger byarkiv)

arrestert, og aksjonene fortsatte utover sommeren. 14. mai var det allerede foretatt 320 arrestasjoner. De fleste av dem ble i starten plassert på Solborg Ungdomsskole på Tjensvoll, noen i fengsel A på Lagårdsveien. Senere ble Skadberg-leiren i Sola, som tyskerne hadde brukt til russiske krigsfanger, omgjort til samlefangsel for alle landssvikfanger i Rogaland.²

En svær oppgave

Dette var en svær oppgave for politiet, som fikk hjelp av hjemmestyrkene under arrestasjonene, som for det meste gikk for seg uten dramatiske episoder. Det var også politiets oppgave å foreta forhør og etterforske landssviksakene, og et eget landssvikkontor ble opprettet under kriminalsjef Christian Benneches ledelse. Saksmengden var enorm, og presset på politiet og rettsapparatet var sterkt, ikke minst fra en utålmodig folkeopinion.

Hva var kriteriene for landssvik? Etter hvilke lover og forordninger ble det påtalt og dømt? Hovedgrunnlaget lå i § 86 i straffeloven av 1902, som kunne gi fengsel fra tre år til livstid for å «yte fienden bistand i råd eller dåd», men oftere ble det brukt mildere bestemmelser i den såkalte landssvikanordningen fra 1944. Ikke minst gjaldt dette tilfeller av økonomisk landssvik.³ NS-medlemmer kunne også dømmes etter straffelovens § 98, som omhandlet forsøk på å omstyrte den norske samfunnsorden på ulovlig og udemokratisk vis. Men også NS-medlemmer flest ble straffet etter den mildere landssvikanordningen.

Både landssvikanordningen, gitt av London-regjeringen i desember 1944, og hele landssvikoppgjøret har vært omstridt. Blant annet har det vært stilt spørsmål ved bestemmelsen om at NS-medlemskap etter 9. april 1940 i seg selv ble definert som «bistand til fienden» og dermed ulovlig. Dette er en diskusjon det blir for omfattende å komme inn på her, men bestemmelsene gjorde det utvilsomt enklere å straffe NS-medlemmer, for ikke å snakke om torturister, angivere og drapsmenn, enn dem som hadde samarbeidet økonomisk med tyskerne. Det var enklere å dømme politisk landssvik enn økonomisk.

Det var jo ikke straffbart i seg selv å gjøre forretninger med tyskerne – det hadde vært umulig å holde norsk næringsliv gående gjennom fem krigsår uten en viss kontakt

og samarbeid med okkupasjonsmakten. For å bli straffbart, måtte samarbeidet være «utilbørlig» - og hva er nå det? Her lå flere kriterier til grunn: Var samarbeidet krigsviktig eller ei? Var det frivillig eller under tvang? Var firmaet nyopprettet nettopp i den hensikt å tjene penger på den spesielle situasjonen som krigen hadde skapt, eller var det et etablert firma som bare fortsatte å gjøre hva det tidligere hadde gjort? Kom samarbeidet i gang etter den norske bedriftens eget initiativ, eller etter press fra tyskerne? Innenfor disse rammene måtte det avgjøres om samarbeidet var utilbørlig, og dermed straffbart, eller ei. Her sier det seg selv at det måtte oppstå gråsoner hvor det ikke var lett å trekke klare grenser.

Noen enkle saker

Noen saker var likevel forholdsvis enkle og førte til klar domfellelse. Særlig gjaldt det i tilfeller der det økonomiske samarbeidet var koblet til medlemskap i Nasjonal Samling. En av dem var lederen for et entreprenørfirma «som ikke står tilbake for noe annet når det gjelder å hjelpe tyskerne. Det begynte sitt virke på Vigdel, som ble utarbeidd til et uvanlig sterkt kystbevoktningsanlegg, fortsatte sørover Jæren og sluttet med å bygge tanksperringe inne i selve Stavanger. Her er så mange momenter fra virksomheten som er utilbørlig, at jeg ikke kan ta alt med,» sa statsadvokaten som førte saken for lagmannsretten i Stavanger i begynnelsen av september 1947.⁴

Det kan godt tenkes at denne entreprenøren ville ha blitt dømt bare for sitt økonomiske landssvik, som retten kalte «grovt utilbørlig». Men han hadde ikke fått en så streng dom om han ikke også hadde vært en framstående figur i NS og hirden i Stavanger. Han hadde selv karakterisert seg som «200 prosent nasjonalsosialist», vært «et drivende medlem» siden før krigen og vært «sveitfører og arrangementsleder» i hirden. Statsadvokaten la ned påstand om 10 års tvangsarbeid for NS-entreprenøren, men lagmannsretten reduserte straffen til 7 års tvangsarbeid. I tillegg ble han dømt til rettighetstap i henholdsvis fem og ti år (tap av borgerlige rettigheter, inkludert stemmerett), samt inndragning av ca. 170.000 kroner.⁵ (Tilsvarende ca. 3,6 mill. kr. i dagens penger.) I formildende retning tok retten hensyn til tiltaltes alder og helse.

Roland Petersens forretning i Nygaten før krigen. Eieren, en av byens kjente handelsmenn, ble først dømt for økonomisk landssvik, men ble senere renvasket – et år etter at han døde. (Foto: Gard Paulsen, Stavanger byarkiv)

Det ble saktens også felt dommer over folk som hadde tjent penger på tyskerarbeid uten å være med i NS. Også «småfisk» ble fanget i nettet, for eksempel en liten entreprenør i Stavanger som i april 1947 ble dømt av byretten til å betale 1250 kroner i bot og 3000 kroner i inndragning.⁶ Den tiltalte bror hadde inntil april 1944 drevet et firma, men ble da arrestert av det tyske sikkerhetspolitiet. Den tiltalte overtok virksomheten og drev den videre sammen med en annen i fire måneder. Deretter ble firmaet avviklet. Men på disse fire månedene hadde firmaet tjent om lag 16.000 kroner på «arbeid av militær betydning for tyskerne», altså «utilbørlig» økonomisk samarbeid med fienden. At arbeidet skjedde så sent som i 1944, da motstandskampen var blitt atskillig sterkere enn i den første tiden av krigen, talte nok ikke til denne entreprenørens fordel. Men noen svært alvorlig sak var det ikke.

Det var ingen tvil som at både nasjonale og lokale myndigheter hadde til hensikt å straffe utilbørlig økonomisk samarbeid med fienden strengt. Milorg-leder og senere statsråd Jens Chr. Hauge uttalte således 24. mai 1945: «All kraft skal settes inn i det økonomiske oppgjør med landssvikerne.» Riksadvokat Sven Arntzen uttalte seg i liknende skarpe ordelag.⁷ Politiet og rettsvesenet gikk da også løs på arbeidet med friskt mot. I et intervju med Stavanger Aftenblad 7. november 1945 redegjorde kriminalbetjent Thorleif Karlsen for arbeidet så langt: De første landssvikerne ville bli stilt for lagmannsretten snart, kunne han fortelle. 1500 personer var under etterforskning i Stavanger og Rogaland politidistrikt. Noen enkle saker var blitt avgjort ved forelegg. To embetsmenn og 15 etterforskere arbeidet med de økonomiske sakene; altfor få, etter Karlsens mening.

Noen saker virket forholdsvis enkle: «Alle entreprenører som er startet under krigen, sikter vi uten videre,» sa kriminalbetjenten. Men de store sakene kunne ta måneder å utrede, la han til – omfattende korrespondanse over flere år må gjennomgås, kilovis med papir. Store entreprenører og transportfirmaer er «i en klasse for seg». Ellers dreier det seg om næringsdrivende i alle yrker – handel med alle slags varer, inkludert bønder som solgte poteter til tyskerne og fikk høyere priser av dem. Det blir snakk om store inndragninger i alt, hevdet kriminalbetjent Karlsen.⁸

Det gikk nok enda tregere å få de økonomiske lands-

Hirden oppstilt på Torget i 1941. Medlemskap i Hirden var sterkt straffeskjerpene også i økonomiske landssviksaker. (Foto: Hans Henriksen, Stavanger byarkiv)

sviksakene for retten enn Karlsen trodde i november 1945, og snart måtte prosessen tåle kritikk fra opinion og presse. Ikke minst ble det i Arbeiderpartiets aviser klaget over at «pengesterke profitører ved hjelp av gode forbindelser og pågående advokater greide å forhale sine saker og gjemme unna pengene».⁹ Også i Stavanger ble det reist kritikk i pressen, og i juli 1946 så høyesterettsadvokat Hugo Parr seg nødt til å forsvare gangen i det økonomiske landssvikoppjøret: Man måtte prioritere sakene som gjaldt framstående NS-folk, torturister og statspolitifolk. Dessuten var de økonomiske sakene ofte vanskelige, og man måtte «ta i betraktning hvor stor del av det norske næringsliv som direkte eller indirekte under den langvarige okkupasjonen er kommet inn i arbeide for tyskerne,» mente Parr, som la til at det var vanskelig å trekke grensen mellom tilbørlig og utilbørlig samarbeid.¹⁰

Største sak – Sola og Forus

At noen av sakene var svært alvorlige, var ingen i tvil om. Det største sakskomplekset gjaldt uten sammenlikning utbyggingen av flyplassene på Sola og Forus, som startet allerede 21. april 1940, mens krigshandlingene i Norge fremdeles pågikk. I starten ble dessuten norske krigsfanger brukt i arbeidet. Flyplassene var særdeles viktige for tyskeres krigføring, så de insisterte på å få arbeidet fort i gang. Hovedentreprenør var Høyer-Ellefsen, som også før krigen hadde arbeidet både på Sola og på andre norske flyplasser, men også en rekke lokale bedrifter var med på dette store anleggsarbeidet. På det meste arbeidet 4500 mann med flyplassutbyggingen på Sola og Forus.¹¹

Det er ingen tvil om at dette arbeidet var krigsviktig bistand til fienden – ett av kriteriene for å kunne kalle det utilbørlig. Men skjedde det frivillig eller under tvang eller press? Og hvordan stilte norske myndigheter seg til arbeidet? Om noen var under press i aprildagene 1940, var det nettopp de lokale myndighetene: Den tyske invasjonen forårsaket en panikkartet flukt fra byen, elektrisitetsforsyningen var brutt, kontakten med Oslo var brutt, og «tyskerne opptrådte som makthavere og tok seg selv til rette overfor den skremte befolkning».¹²

18. april fikk daværende fylkesmann John Norem et skriv fra den lokale tyske kommandanten om at hele området

På Forus og Sola satte tyskerne i gang store anleggsarbeider like etter invasjonen i april 1940. Her er en tysk sove- og oppholdsbrakke kamouflert som gårdstun med løe og bolighus. (Foto fra samlingen til Flyhistorisk museum, Sola, tatt av tyske soldater våren 1940. Fotonettverk Rogaland)

rundt flyplassen på Sola måtte rømmes på kort varsel, og 3000 mennesker, størsteparten av Solas befolkning, ble tvangsevakuert. «I samme skrivelse ble forretningene i Stavanger truet med straff dersom de ikke etterkom de tyske anvisninger.»¹³ Det var ikke rart at fylkets og byens myndigheter så seg nødt til å opprette et Kriseutvalg, som holdt møte hver dag kl. 10 på ordførerens kontor. Der møtte fylkesmannen, ordføreren, politimesteren og noen flere kommunale representanter, og hver dag kl. 11 møtte også en eller to tyske offiserer, slik at presserende spørsmål kunne drøftes.

Møtet i Kriseutvalget lørdag 20. april ble dramatisk. Da møtte fem tyske offiserer fram og forlangte at det skulle tvangsutskrives 2000 mann til arbeid på flyplassen. Ifølge fylkesmann Norem opptrådte tyskerne svært truende og hevdet at ordren kom fra høyeste hold i Berlin. Møtedeltakerne satte seg bestemt imot en tvangsutskrivning, da man fryktet at befolkningen i så fall ville miste all tillit til de norske myndighetene, og det ville oppstå kaos. Møtet oppfordret de tyske myndighetene til å henvende seg til et privat firma og få arbeidet i gang på frivillig vis, om de ønsket noe gjort.¹⁴

Tyskerne hadde allerede dagen før vært i kontakt med Høyer-Ellefsens anleggsleder i Stavanger, som tilfeldigvis også var medlem i NS. Han hadde på sin side snakket via en tysk felttelefon med selskapets administrerende direktør i Oslo, som ga grønt lys for arbeidet. Da det ble klart at Høyer-Ellefsen ville ta på seg oppdraget, tok anleggsle-

Tyske fly på flystripa på Forus, som ble bygget på ordre fra okkupantene like etter invasjonen i april 1940. Også her tjente norske entreprenører store penger. (Foto: Gard Paulsen, Stavanger byarkiv)

deren kontakt med flere lokale entreprenører i Stavanger. Han mente oppdraget ville bli bedre løst på den måten, og at de burde bli med frivillig for å unngå at tyskerne beslagla maskiner og utstyr som disse firmaene hadde. De tre firmaene som ble med, var Stavanger Cementvarefabrikk og entreprenørene Langeland og Ulfsjø, som sammen med Høyer-Ellefsen dannet Foruskompaniet. Entreprenør Jonas Aadnøy var også innbudt, men ville ikke være med. Aadnøy nektet å ta på seg arbeid for tyskerne, og trakk seg fra entreprenørforeningen. Han mente at de andre tre påtok seg arbeidet helt frivillig, og sa i avhør i juni 1945 at tyskerne ikke hadde reagert mot ham fordi han nektet å arbeide for dem, bortsett fra at de tok fra ham alle maskinene han hadde på et anlegg i Flekkefjord.¹⁵

Ifølge fylkesmann Norem var også fagorganisasjonens ledere blitt forespurt om saken og hadde svart at de ikke kunne motsette seg at folk tok arbeid på Sola, men krevde at de skulle betales tariffmessig lønn.

«Forus-rotter»

Det viste seg da også at det ikke ble noe problem å skaffe nok arbeidsfolk til flyplassanleggene på Sola og Forus. Folk strømmet til fra fjern og nær. Knut Stahl beskrev det som Klondyke-liknende tilstander, med et pengeforbruk som virket provoserende på en stor del av lokalbefolkningen. Anleggsarbeiderne fikk den første tiden økenavnet «Forus-rotter», men etter hvert som mange av byens egne arbeidsfolk, senere også ved tvangsutskrivning, ble engasjert i virksomheten, «ble bybefolkningens aversjon dempet».¹⁶

Frivillig eller under tvang eller press – arbeidet ble i alle fall gjennomført. Men organiseringen skiftet noe underveis. I august 1940 trakk Høyer-Ellefsen seg ut av Foruskompaniet og gikk sammen med to tyske firmaer, Sawoe-Strabag, under navnet Høyerell-Sawoe-Strabag. Etter dette dannet de tre andre en ny sammenslutning, Byggekontoret C.L.U., som fortsatte samarbeidet med tyskerne helt til 1944. Arbeidsstyrken var på det største i mai 1944, med 971 mann, og i årene 1940-44 tjente C.L.U til sammen over ti millioner kroner. Firmaet ble oppløst i juni 1944, da arbeidsmengden var blitt betydelig redusert.¹⁷

Høyer-Ellefsens anleggsleder hevdet at de tre firmaene som dannet C.L.U, kunne ha trukket seg ut fra samarbeidet

Dette dramatiske bildet ble tatt over flyplassen på Sola under et angrep av britiske bombefly i 1940. En bombe eksploderer rett ved et tysk fly, mens en annen eksploderer på rullebanen. Fem tyske fly skal ha blitt skadet i angrepet. Sola var en viktig flyplass for tyskerne, som satte i gang store byggearbeider der i april 1940, der flere lokale entreprenørfirmaer deltok og tjente store penger. Det førte til en av de mest omfattende og kompliserte økonomiske landssviksakene etter krigen. (Foto: NTBs krigsarkiv, Digitalarkivet)

med tyskerne da Foruskompaniet ble oppløst. Entreprenør Langeland hevdet at de i så fall hadde fått maskiner og utstyr beslaglagt. En representant for Stavanger Cementvarefabrikk forklarte at den tyske byggeledelsen hadde gitt beskjed om at firmaet ikke fikk trekke seg tilbake. Firmaet C.L.U. hevdet selv at det arbeidet under tvang. Polititjenestemannen som skrev rapport i saken i juli 1945, Georg Wathne, var av en annen oppfatning: «Alle disse ting viser firmaets streben etter det tyske arbeid og streben etter å tilfredsstille de tyske oppdragsgivere.»¹⁸

Hvordan gikk det så etter krigen med disse entreprenørene som hadde tjent så gode penger på arbeid for tyskerne? For hovedentreprenøren, Høyer-Ellefsen, så det umiddelbart ganske mørkt ut. Administrerende direktør August Gundersen satt varetektsfengslet i halvannen måned sommeren 1945, og politiet så med strengt alvor på saken.¹⁹

Men Gundersen og hans selskap hadde vilje og evne til å forsvare seg. Gundersen hevdet til landssvikpolitiet at han først i månedsskiftet april-mai 1940 var blitt klar over omfanget av arbeidet anleggslederen i Stavanger hadde satt i gang, og at denne hadde gått langt ut over sine fullmakter.²⁰ Da dette gikk opp for den administrerende direktøren, hadde han blant annet sørget for å få inn i kontrakten mellom selskapet og tyskerne at arbeidet skjedde på tyskernes befaling («Befehl»), altså at det skjedde under tvang.

Kalde føtter

Høyer-Ellefsen, som også hadde anleggsarbeider på Fornebu og Kjevik, begynte allerede sommeren 1940 å få kalde føtter og arbeidet for å komme seg ut av samarbeidet med tyske, militære myndigheter. Det var bakgrunnen for å gå i kompaniskap med de to sivile, tyske firmaene Sawoe-Strabag i august 1940, i håp om at oppdragene etter hvert skulle få en mer sivil karakter. Men Høyer-Ellefsen fortsatte arbeidene på Sola, Forus og Kjevik helt til våren 1941, da selskapet gikk ut av samarbeidet med de tyske selskapene. Fra da av skulle det konsentrere seg om industriell utbygging, blant annet for lettmetallprosjektet Nordag, som skulle skaffe det tyske flyvåpenet aluminium, samt kraftutbygging. Dette ble oppfattet som mindre unasjonalt enn bygging av militære flyplasser. Ikke desto mindre er det blitt beregnet at Høyer-Ellefsen tjente 113 millioner kroner på arbeid for tyskerne

1940-45. Ikke rart at landssvikpolitiet så strengt på saken i 1945.

Men fire år senere var tonen blitt en annen. I mellomtiden var det kommet lange redegjørelser fra selskapets skrivekyttinge ledelse og advokater, der selskapets direktører ble framstilt som ansvarlige sjefer som tenkte på sine arbeidsfolk, at hjulene måtte rulle, slik også legitime norske myndigheter ønsket. Fortjenesten fra oppdragene under krigen var dessuten blitt satt inn på en egen konto, med tanke på samfunnsnyttige formål etter krigen. Selskapets ledelse var åpenbart forberedt på at det ville komme krav om inndragning, og det gjorde det allerede i 1947 – 2 millioner kroner. En av direktørene, Thorbjørn Skjensvold, ble dessuten berømmet for sin store illegale innsats under krigen. Han var blant annet med i Hjemmefrontens økonomiske råd.

I mai 1949 hadde politiet derfor dempet tonen betydelig. Flyplassarbeidet i 1940 ble ikke lenger regnet for rettsstridig, da selskapet ble vurdert å være under tvang. Dessuten var både nasjonale og lokale norske myndigheter i den første tiden etter invasjonen innstilt på samarbeid med tyskerne for å opprettholde ro og orden, unngå kaos og massearbeidsløshet og «holde hjulene i gang». Videre kunne man skylde på anleggslederen i Stavanger, som jo også var medlem av NS. Men fremdeles mente politiet at det påfølgende samarbeidet med de to tyske selskapene var frivillig og rettsstridig. Statsadvokaten var for så vidt enig, men mente at tvilen burde komme Høyer-Ellefsen til gode og ville derfor ikke reise straffesak. Han sendte saken over til riksadvokaten, som var enig. Dermed ble saken henlagt 29. oktober 1949, og Høyer-Ellefsen slapp unna med en inndragning på 2 millioner kroner.²¹

Stavanger-entreprenørene som hadde deltatt i arbeidene på Forus og Sola, måtte vente enda lenger på å få saken sin avgjort. At det tok lang tid, var ikke uvanlig: Gjennomsnittlig tok det 3 år og 7 måneder å få de økonomiske landssviksakene avgjort.²² Og denne saken var blant de mest omfattende og kompliserte. Dessuten måtte saken overføres til en settestatsadvokat i Haugesund, da statsadvokaten i Stavanger var aksjonær i Stavanger Cementvarefabrikk og måtte erklære seg inhabil.²³

Som i tilfellet med Høyer-Ellefsen var politiet i 1945 innstilt på å straffeforfølge deltakerne i Foruskompaniet og

C.L.U. Stavanger-politiet sendte 1. mai 1946 saken over til Erstatningsdirektoratet med ønske om å få saken avgjort snarest, «da den har stor betydning for bedømmelsen av en rekke andre saker her i distriktet».²⁴

«Overmåte vidløftig sak»

Men det skulle ta sin tid. Ikke før sommeren 1949 forelå det et forslag til tiltalebeslutning mot Høyer-Ellefsens anleggsleder og representanter for de tre lokale entreprenørfirmaene. I likhet med den samtidige vurderingen av Høyer-Ellefsen i Oslo, sto det i tiltaleforslaget i Stavanger at de første arbeidene i april 1940 ikke var rettsstridige eller utilbørlige, siden det skjedde «etter bestemte krav fra tyskerne og med godkjennelse av byens myndigheter og Fylkesmannen, idet byen befant seg i en tvangssituasjon». Men det andre – dannelsen av C.L.U. – var rettsstridig, siden det etter settestatsadvokatens vurdering skjedde frivillig.²⁵

Settestatsadvokat Harald Lothe i Haugesund var likevel i tvil, og 27. juli 1949 sendte han brev til Riksadvokaten og ba om råd i den «overmåte vidløftige» saken om C.L.U. Han viste også til at siktedes advokater var begynt å bli ganske utålmodige. 31. oktober 1949 sendte Riksadvokaten brev til settestatsadvokaten i Haugesund med orientering om at saken mot Høyer-Ellefsens direktører var blitt henlagt etter bevisets stilling, uten at dette skulle ha noen «selvstendig betydning» for tiltalespørsmålet mot andre entreprenørfirmaer. Noen mer presis uttalelse om spørsmålet om tiltale mot entreprenørene i Stavanger, ville Riksadvokaten ikke gi.²⁶

Så gikk det et år til, og 22. november 1950 ble saken mot Stavanger-entreprenørene berammet til søndag 19. februar 1951 – nesten seks år etter krigens slutt - i lagmannsrettens lokaler i Stavanger Sparekasses hus i Kirkegaten 1. Så langt kom det likevel ikke: Etter et besøk i Stavanger 8. og 9. februar 1951 besluttet nemlig Riksadvokaten «å innstille forfølgningen mot de entreprenører som under okkupasjonsårene utførte bygningsvirksomhet for tyskerne i Stavanger-distriktet i Foruskompaniet og C.L.U.» Beslutningen ble truffet etter konferanse med jurister som hadde deltatt i utredningen av saken. Det ble blant annet tatt hensyn til en dom avsagt av Frostating lagmannsrett i desember 1950 som frifant de tiltalte i en tilsvarende sak mot et byggefirma i

Trondheim. Det ble også lagt vekt på at de tiltalte frivillig ga fra seg til statskassen nettogevinsten som virksomheten ved tyskeranleggene hadde innbrakt. To av de tiltalte som hadde vært medlemmer av NS, ville få sine saker avgjort ved forelegg – en mild reaksjon.²⁷ For anleggslederen i Høyer-Ellefsen endte det med at han vedtok et forelegg på 5000 kroner, som ble ansett oppgjort ved at han hadde sittet i varetekt i 98 dager sommeren 1945.²⁸ Dermed var saken over, med et annet og mildere utfall enn de fleste nok så for seg rett etter frigjøringen i 1945.

Hvordan kunne det gå slik? For det første spilte tiden en rolle – disse store, økonomiske sakene tok lang tid, og etter hvert som årene gikk etter krigens slutt, avtok trangen til et hardt oppgjør. Dommene ble jevnt over mildere. For det andre var gjenreise av landet blitt viktigere enn å straffe medløperne, og i dette arbeidet hadde landet ikke minst behov for erfarne firmaer i bygge- og anleggssektoren. For det tredje ble det med krigen litt på avstand lettere å se de formildende faktorene ved det økonomiske samarbeidet med okkupantene, særlig i den vanskelige, første tiden etter invasjonen. Frykten for massearbeidsløshet var da stor, og ønsket om at hjulene skulle rulle og norsk næringsliv skulle overleve, ble delt av de fleste. For det fjerde hadde de store firmaene ressurser til å forsvare seg – det var nok vanskeligere for de mindre.

Rosenberg

Men det var ikke bare i bygge- og anleggsbransjen at det foregikk et omfattende og krigsviktig samarbeid med tyskerne. Store deler av industrien ble også innrettet etter okkupantenes behov. I Stavanger gjaldt det for eksempel Rosenberg Mekaniske Verksted, som under krigen for en stor del levde av å samarbeide med tyskerne. Okkupasjonen i 1940 førte til en sterk økning av aktiviteten ved verftet. Den tyske krigsmarinen hadde behov for reparasjoner av krigsskip og handelsfartøy. Den store aktiviteten fortsatte også året etter. Det gikk like godt med Rosenberg i denne tiden som «i de mest optimistiske årene under første verdenskrig».²⁹

I 1942 sikret Sigval Bergesen d.y. seg aksjemajoriteten i Rosenberg og skviset ut det sittende styret i et «kupp» som skapte bølger i Stavanger. Senere var ingen i tvil om hvem som hadde makten på Rosenberg, som jo etter krigen ble

Rosenberg Mekaniske Verksted levde under krigen for en stor del av samarbeid med tyskerne. Bedriften ble etter krigen etterforsket for økonomisk landssvik, men saken ble henlagt «da intet straffbart forhold antas å foreligge». Verftet var blitt tvunget til å arbeide for okkupantene. Her er et bilde av verftet tatt rett før krigen. (Foto: Gard Paulsen, Stavanger byarkiv)

Sigval Bergesen d.y. sikret seg i 1942 aksjemajoriteten og makten på Rosenberg ved en omstridt manøver. (Foto: Hans Henriksen, Stavanger byarkiv)

bygd opp til landets ledende tankskipsverft. Våren 1946 skrev høyesterettsadvokat og tidligere motstandsmann Trygve Wyller en bitende artikkel i Stavanger Aftenblad der han mente at Rosenberg og Bergesen ikke burde få beholde alt de hadde tjent på arbeid for tyskerne. Han ba styret la være å ta ut utbytte de neste 20 år, og dessuten gi penger til et badeanlegg for byen.³⁰

Noen dager senere svarte klubbformann på Rosenberg, Thor Thorstensen, i et innlegg der han forsvarte Bergesen, som hadde satt verkstedet i konkurransedyktig stand og satt i gang en modernisering til beste for gjenreisningen av landet.³¹

Rosenberg ble etterforsket av landssvikpolitiet. 5. januar 1948 skrev statsadvokaten for landssviksaker i Agder og Rogaland til kriminalpolitiet i Stavanger og spurte om de snart var ferdige med etterforskningen av Rosenberg, som de hadde fått sendt til utredning 2. september 1947. To dager senere, 7. januar 1948, svarte kriminalsjef Benneche at saken var blitt ferdig etterforsket og foreslått henlagt, «da intet straffbart forhold antas å foreligge».³²

Av en artikkel i Stavanger Aftenblad 3. juli 1948 framgår det at saken mot Rosenberg var blitt endelig henlagt. Opplysningen ble gitt i forbindelse med en annen sak, mot en liten slippeier på Sølyst som ble dømt for medlemskap i NS og hirden, men frifunnet for økonomisk landssvik av samme grunn som Rosenberg hadde gått fri: Slipper, verft og verksteder «ble alle lagt beslag på av tyskerne fra aller første stund. Tyskerne hadde bruk for alle disse verksteder og tok dem i sin tjeneste og satte dem under sin kontroll og inspeksjon uten hensyn til hvordan innehaveren stilte seg til deres forlangende,» heter det i rettsreferatet.³³ Et samarbeid under tvang kunne altså ikke straffes. Dessuten hadde landet bruk for skipsverftene til gjenreisningen, slik det hadde bruk for entreprenørene.

Stålverket

En annen av Rogalands største bedrifter var også dypt involvert i produksjon for den tyske krigsmaskinen: Rundt halvparten av hva Stavanger Electro-Staalverk A/S på Jørpe-land produserte under krigen, var bestilt av Wehrmacht, det tyske militæret. De største kundene var Kongsberg Våpenfabrikk og Raufoss Ammunisjonsfabrikk, men Stålverket

leverte også til Torpedofabrikken og Marinens Hovedverft i Horten, som fra 1942 ble kalt Kriegsmarinewerft Horten. Alle disse bedriftene sto under tysk kontroll, og alle produserte for Wehrmacht. Og alle trengte spesialstål av høy kvalitet fra Jørpeland.³⁴

Også Stålverket ble etterforsket av landssvikpolitiet, og det ser ut til å ha skjedd på tilskyndelse av fagforeningen, Jern- og Metallforbundets avdeling 123. Den satte i 1945 i gang sin egen gransking av bedriftsledelsens forhold under okkupasjonen, og 3. februar 1946 sendte foreningen brev til landssvikpolitiet i Stavanger og ba dem undersøke visse forhold som var kommet fram under granskningen.³⁵

Det gjorde politiet: 9. oktober 1946 ba politiet i Stavanger sine kolleger i Bergen om å avhøre administrerende direktør Fridtjof Andersen i anledning etterforskningen av Stålverket på Jørpeland. Andersen var da også direktør ved Bremanger Kraftselskap, men befant seg i Bergen. Etterforsker Leif P. Leganger ba bergenspolitiet spesielt være oppmerksom på at Stålverket hadde avertert sine produkter i Deutsche Zeitung og at direktøren hadde vært medlem av Det tyske handelskammer i Oslo.

21. oktober sendte bergenspolitiet rapport om avhøret av Andersen til sine kolleger i Stavanger. Andersen måtte innrømme at Stålverket to ganger i 1941 hadde avertert sine produkter i Deutsche Zeitung, noe som kunne indikere frivillig samarbeid med tyskerne, men han kunne ikke huske hvordan det var kommet i stand. Om medlemskapet i Det tyske handelskammer hevdet han at det var en formalitet, at han simpelthen hadde fått tilsendt et medlemskort uten å ha bedt om det, at han fikk innkallinger men aldri møtte, og at han aldri hadde betalt kontingent.³⁶

I Landssvikarkivets mappe om Stålverket ligger det også referater fra avhør av tre tyske vitner; to fra Rikskommissariatets avdeling i Stavanger og en som kaltes Wehrowirtschaftsoffizier. En av dem, Herman Barkhausen, sa at direktør Andersen hadde opptrådt høflig og korrekt, men reservert, og at tyskerne betraktet ham og hans funksjonærer som «100 % jøssinger». En annen, Gottlieb Bügelmeyer, redegjorde for hvordan tyskerne hadde kontrollen på Stålverket, som blant annet var helt avhengig av råstoff fra Tyskland – flytende brennstoff, kull. Tyskerne kunne også opptre truende overfor Stålverket, ifølge Bügelmeyer.³⁷

Under tvang

I et brev fra Stålverket til politiet i Stavanger, der bedriftsledelsen besvarte spørsmål fra politiet, kom det fram at tyskerne hadde opptrådt særlig truende i 1940, da tyske militære var stasjonert i verket. De forlangte at produksjonen skulle omlegges til krigsprodukter, og Gestapo forlangte å få se personalister og truet med fengsel. Tyske eksperter forlangte også å få overta ledelsen av verket, men alle disse kravene ble avvist. I brevet presiseres det at det alltid var tyskerne som henvendte seg til Stålverket, aldri omvendt.³⁸ Ved ett tilfelle i 1940 ble direktør Andersen tatt inn til forhør i Stavanger på grunn av for liten produksjon.³⁹ At Stavanger Electro-Staalverk A/S var under tysk kontroll og tvang, er det liten tvil om. Det samme gjaldt andre bedrifter innenfor samme kategori. I en beskjed fra Oslo-politiet til politiet i Stavanger 19. november 1946 går det fram at saken mot Christiania Spigerverk var blitt henlagt, og i et annet brev fra Oslo-politiet 9. desember 1947 går det fram at saken mot Stålverket på Jørpeland også var blitt henlagt på grunn av bevisets stilling.⁴⁰

Rosenberg og Stålverket havnet aldri for retten. Det var det andre, mindre verksteder som gjorde. 15. juni 1948 ble en disponent for et mekanisk verksted med rundt 25 ansatte i Stavanger stilt for byretten, tiltalt for å ha utført mye arbeid for tyskerne gjennom hele krigen.⁴¹ Opp imot halvparten av produksjonen i verkstedet gikk til tyskerne, og det var krigsrelevant arbeid: Reparasjon av flydeler, panservogndeler, maskinpistoler, bildeler, reparasjon av luftvernkanoner, lavetter til marinen, sluttstykker til kanoner etc. I tillegg hadde firmaet laget jernportar til bruk som tanksperringer.⁴²

Ifølge tiltalen utførte bedriften arbeidet frivillig, men tiltalte selv hevdet at tyskerne bare noen dager etter 9. april 1940 hadde trengt seg inn på bedriften og forlangt å få reparert noe. Et par måneder senere hadde tyskerne truet med å overta bedriften hvis den ikke samarbeidet, ifølge tiltalte.⁴³

Denne tyske luftvernkanonen ble reparert av et mekanisk verksted i Stavanger som etter krigen ble stilt for retten for økonomisk landssvik. Men retten kom til at arbeidet hadde skjedd motvillig og under press, og tiltalte ble frifunnet. (Kopi av et foto vedlagt saken i Landssvikarkivet, Riksarkivet)

Enkelte vitner støttet påtalemyndigheten, men flere støttet disponenten og hans firma. Påtalemyndigheten innstilte på 6 måneders fengsel, 10 års rettighetstap og inndragning av 18.500 kroner fra disponenten og 100.000 kroner fra firmaet.⁴⁴ Men retten kom til at arbeidet for tyskerne hadde skjedd motvillig og under press, og at disponenten hadde prøvd å begrense de tyske kontraktene til fordel for norsk produksjon. Tiltalte ble derfor frifunnet og slapp dermed både fengsel og inndragning.⁴⁵

Kjøtt og fisk

Det var ellers ikke bare krigsutstyr tyskerne hadde bruk for. Det var på det meste 340.000 tyske soldater i Norge, pluss 26.000 fra SS, politi og andre tyske organisasjoner. I Rogaland var det ca. 15.000 tyske soldater ved krigens slutt, trolig enda flere noe tidligere. Alle disse trengte for eksempel mat og klær, og det hadde okkupasjonsmakten rett til å rekvirere etter krigens folkerett.⁴⁶ Så hvordan ble de bedømt, de som solgte for eksempel kjøtt og fisk til tyskerne?

En av dem som ble stilt for retten etter krigen, var daværende disponent i Rogaland Fellessalg, hvor tyskerne naturlig nok rekvirerte kjøtt. Spørsmålet var om disponenten bare hadde gjort det han var forpliktet til, eller om han hadde gitt tyskerne utilbørlige fordeler på bekostning av norske kunder. Ifølge rettsreferatene ble det påstått at han blant annet hadde gitt tyskerne det fineste kjøttet, og at han hadde gitt dem mer enn de hadde rekvisisjon på.⁴⁷ Saken vakte betydelig oppsikt, og disponenten hadde både sine fiender og sine støttespillere i byen. Blant annet hadde han støtte i Fellessalgets styre, mens det åpenbart var en konflikt mellom Fellessalget og andre av byens slaktere.⁴⁸

Da saken kom opp til doms i byretten i august 1947, skjedde det Stavanger Aftenblads referent kalte en «sensasjonell vending»: *Aktor* la ned påstand om full frifinnelse av Fellessalgets disponent. Det forelå ingen bevis for at han hadde ytt fienden utilbørlig bistand; han hadde bare fulgt forordninger. Retten fulgte naturligvis aktors påstand.⁴⁹ Debatten tok imidlertid ikke slutt med dette: Mens Dagbladet Rogaland, bøndernes avis, mente at saken aldri burde ha vært reist, fordi grunnlaget var for tynt, refset kommunistavisen Friheten dommen. Den hevdet at arbeidere på bedriften ikke var blitt hørt, og at alvorlige anklager var blitt

utelatt.⁵⁰ Saken illustrerer i alle fall hvor vanskelig det var å skille mellom rett og galt, både juridisk og moralsk, på dette feltet.

Tyskerne trengte kjøtt, og de trengte fisk. Også en av byens fiskehandlere ble stilt for retten etter krigen, tiltalt for å ha drevet utstrakt tyskerhandel. Ifølge tiltalen foretrakk han å selge til tyskerne, og gjorde angivelig ingen forsøk på å begrense denne handelen. Noen vitnet mot ham, men han fikk også skryt fra flere vitner, som hevdet at han *ikke* favoriserte tyskerne. 29. november falt dommen: 25.000 kroner i bot og inndragning, men han slapp fengselsstraff på grunn av sviktende helbred.⁵¹

Dommen ble anket både av domfelte og av påtalemyndigheten. Høsten 1947 opphevet Høyesterett dommen på grunn av manglende premisser. Det var meningen å gjenoppta saken, men i august 1948 henla statsadvokaten den, da man ikke fant det godt gjort at fiskehandleren hadde begått økonomisk landssvik.⁵² Enda en tvilsom sak, med andre ord.

En pinefull prosess

Hvordan gikk det så med grosserer Petersen, som ble arrestert i juni 1945 for å ha solgt sengetøy, duker og gardiner til tyskerne? Det ble en langvarig og pinefull prosess: Først satt Petersen i varetekt fra 12. juni til 22. juli 1945. Eiendommen hans ble utsatt for ransaking og beslagleggelse. 10. september 1945 ble tiltale tatt ut, og 16. januar 1946 kom saken opp for Gulating lagmannsrett. 22. januar falt dommen: 6 måneders fengsel, 100.000 kroner i bot og 265.000 kroner i inndragning – store beløp den gangen.⁵³

Petersen anket dommen, og 22. februar 1947 ble den opphevet av Høyesterett, da den var «ufullstendig og summarisk». ⁵⁴ Altså måtte saken behandles på ny i lagmannsretten. Ny tiltalebeslutning ble tatt ut 7. juni 1948, nå med påstand om redusert inndragning på 165.000 kroner. Deretter ble det mye fram og tilbake. Statsadvokaten sendte saken til Riksadvokaten, og Petersens forsvarer skrev brev til Riksadvokaten og viste til at en rekke liknende saker var blitt henlagt, også i Stavanger. Hovedpoenget var at det var nærmest umulig å unngå å handle med tyskerne. Riksadvokaten sendte saken tilbake til statsadvokaten i Agder og Rogaland. Forsvareren ba i mai 1949 om en snarlig avgjørelse

på grunn av Petersens sviktende helse. I slutten av 1949 lå han på sykehus, og statsadvokaten ville ikke fremme saken før han var noenlunde frisk igjen. Men grosserer ble ikke frisk igjen; tvert imot avgikk han ved døden 28. mars 1951. I nekrologen i Stavanger Aftenblad to dager etterpå står det mye fint om arbeidet Petersen hadde gjort både i firmaet og i Handelsforeningen, men ingen ting om landssviksaken.⁵⁵

Saken ble ikke avsluttet før 16. juni 1952, da Riksadvokaten uttalte: Siden viktige dokumenter var forsvunnet og saken var blitt for dårlig forberedt, «finner jeg at det er grunn til å anta at saken, om den var bitt fremmet for retten på ny mens tiltalte levde, ville endt med frifinnelse». Dermed hadde grosserer Peter H. Petersen fått full oppreisning, skrev Stavanger Aftenblad.⁵⁶ Men da hadde han altså vært død i over et år.

Det var en enorm oppgave som ble lagt på norsk politi og rettsvesen i 1945. I hele Norge ble 92.805 personer etterforsket, 48.780 av dem fikk en eller annen form for straff. Vel 16.000 av de etterforskede sakene gjaldt økonomisk landssvik. Av disse ble 3355 dømt.⁵⁷ Altså var det ca. 20 prosent av dem som ble etterforsket for økonomisk landssvik, som til slutt ble straffet, mens det for totalens del gjaldt vel halvparten.

I dag må vi kunne si at oppgaven ble løst med vekslende hell. Men vi må huske at ikke bare var saksmengden uhyre svær og komplisert, man sto også overfor en helt ny situasjon: Landet hadde vært okkupert av en fremmed makt i fem år, og tusenvis av nordmenn hadde støttet eller samarbeidet med fienden. Hvordan skulle samfunnet gjøre opp med disse? Vi kan i alle fall konstatere at det skjedde innenfor rettslige rammer, at det skjedde feil – noen ble sikkert for strengt bedømt, andre kanskje for mildt, men at rettsstaten kom seg igjennom oppgjøret uten alvorlige mén.

Kilder og litteratur:

- Andenæs, Johs (1998): *Det vanskelige oppgjøret*, Tano Aschehoug, Oslo.
Dahl, Hans Fredrik (2018): *En kort historie om rettsoppgjøret etter krigen*, Pax, Oslo.
Ellingsen, Dag (1993): *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret*, Gyldendal, Oslo.
Kroglund, Nina Drolsum (2017): *Hitlers norske hjelpere*, Historie & kultur, Oslo.
Maaland, Harald (2017): *Stålverket som støpte et samfunn*, Wigestrands, Stavanger.

- Nerheim, Gunnar, Jøssang, Lars Gaute, Utne, Bjørn S. (1995): *I vekst og forandring, Rosenberg Verft 100 år*, Kværner Rosenberg, Stavanger.
Stahl, Knut (1964): *De lange årene 1940-45. Av Stavangers historie under okkupasjonen*, Stavanger.
Storeide, Anette H. (2014): *Norske krigsprofitører*, Gyldendal, Oslo.
Wyller, Trygve (1959): *Aprildagene 1940, Stavanger under okkupasjonen*, Stabenfeldt/Stavanger kommune, Stavanger.
Stavanger Aftenblad (SA)
1ste Mai
Riksarkivet, Landssvikarkivet (LA)
Statistisk sentralbyrå (SSB)

Noter:

- 1 SA, 16. juni 1946
- 2 Stahl 1964, s. 352-353
- 3 Andenæs 1998, s. 127-128
- 4 SA, 2. september 1947
- 5 Ibid, 4. september 1947
- 6 Ibid, 17. april 1947
- 7 Ellingsen 1993, s. 168
- 8 SA, 7. november 1945
- 9 Andenæs 1998, s. 259
- 10 SA, 4. juli 1946
- 11 Ellingsen 1993, s. 38
- 12 LA, Rogaland og Stavanger politikammer, anr. 361
- 13 Ibid
- 14 Ibid
- 15 Ibid
- 16 Stahl 1964, s. 139-140
- 17 LA, Rogaland og Stavanger politikammer, anr. 361
- 18 Ibid
- 19 Ellingsen 1993, s. 85-86
- 20 Ibid, s. 39 ff.
- 21 Ibid, s. 94
- 22 Ibid, s. 134
- 23 Ibid, s. 185
- 24 LA, Rogaland og Stavanger politikammer, anr. 361
- 25 Ibid
- 26 Ibid
- 27 Ibid
- 28 Ellingsen 1993, s. 143-145
- 29 Nerheim, Jøssang og Utne 1995, s. 159
- 30 SA, 13. mars 1946
- 31 Ibid, 21. mars 1946.
- 32 LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 6350
- 33 SA, 3. juli 1948
- 34 Maaland 2017, s. 100-101
- 35 LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 5097
- 36 Ibid
- 37 Ibid
- 38 Ibid
- 39 Maaland 2017, s. 101
- 40 LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 5097
- 41 SA, 15. juni 1948
- 42 LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 1286
- 43 SA, 15. juni 1948
- 44 SA 17. juni 1948 og LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 1286
- 45 Ibid
- 46 Andenæs 1998, s. 268
- 47 SA, 20. august 1947
- 48 LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 854
- 49 SA, 21. august 1947; LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 854
- 50 SA, 25. august 1947
- 51 Ibid, 26. og 30. november 1946; LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 1674
- 52 Ibid, 1. oktober 1947 og 24. august 1948; LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 1674
- 53 SA, juni 1945 – januar 1946; LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 452
- 54 1ste Mai, 25. februar 1947; LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 452
- 55 SA, 30. mars 1951; LA, Rogaland og Stavanger politikammer: anr. 452
- 56 SA, 28. juni 1952
- 57 <https://www.ssb.no/a/nos/>

ØYSTEIN HETLAND

KVALSUNDS KVALAR

Innleiing

1937. Mørke skyer samlar seg i Europa. I Stavanger set Ola Kvalsund, politimeister og redaktør for *Politiembetsmennes Blad*, seg ned framfor skrivemaskinen. Han føler no behovet for å dela sine tankar om noko som til då hadde vore ein fjern tanke: okkupasjon. Han teikna eit bleikt bilete: «overfor en utenlandsk, fiendtlig kommandant i vår by, vil politiet jo være tvunget til å vise lydighet». Men, sa Kvalsund, «i det skjulte må politiet motarbeide [okkupasanten]» og «hjelp den norske befolkningen best mulig mot de fremmede okkupasjonstroppene». Grunnsynet hans var mørkt: Ein framand okkupasjant ville vera «temmelig likegyldig for den norske befolknings skjebne», og ville setta eigne militære interesser «foran alle andre hensyn».¹

Klokka er 0.30 9. april 1940. Politimeister Ola Kvalsund blir vekt av telefonen på nattbordet. Meldinga frå den militære samlesentralen var kort og forvirrande: «Rauer og Bolærne i kamp». Mot kven sa meldinga ingenting om.² Det vart lite søvn for politifolk denne natta. Klokka 01.45 ga Ola Kvalsund ordre om at politivakta måtte halda seg klar til «hvad som helst». Det var ein passende kommando. Stavanger skulle som første by i verdshistoria bli erobra av luftborne soldatar. Etter først å ha erobra Sola klokka 9 rykte så styrkane langsamt inn mot byen. Her var målet deira klart: politikammeret. Klokka 13.30 kom to tyske offiserar inn på politistasjonen og kravde å få snakka med politimeisteren. Etter ein kort konferanse vart hakekrossflagget heist over politistasjonen.³ No skulle Kvalsund få prøva ut kor mykje hald det var i tankane han hadde gjort seg tre år før.

Ein striks herremann

Sunnmøringen Ola Kvalsund var ingen kven som helst i norsk politi. Etter ti år i politiet i Stavanger vart han i 1919

Politimeister Ola Kvalsund
(Foto: Stavanger politikammer)

leiar for den nyoppretta Statens Politiskule. I ti år var han med på å forma norske politifolk. Han fekk mykje ros for arbeidet sitt der. Jubileumsskriftet for Norsk Politiforbund, fagforeininga for polititenestemenn, kalla han «den absolutt rette mann» til jobben, med ei «ualminneleg interesse» for skulen. Då han seint i 1928 reiste tilbake til Stavanger for å bli politimeister vart det frå «alle hold oppfattet som et stort tap».⁴ I sin nye posisjon kom han til å ha eit problematisk forhold til sine underordna, som oppfatta han som for eigenrådig, mellom anna fordi han ikkje ønskte noko politiuval i byen som kunne kontrollera han nærare. Det gjekk til og med så langt at nokre av dei underordna reiste sak mot politimeisteren for ærekrenking. Justisdepartementet måtte senda ein mann for å mekla, og søksmålet vart trekt tilbake.⁵

Parallelt med sitt virke i Stavanger markerte Kvalsund seg òg framleis nasjonalt. I 1930 vart han redaktør for medlemsbladet for Politiembdsmennenes landsforening. Igjen fekk Kvalsund ros av kollegaer: «en fullblods politimann, energisk, våken og pennefør». Ja, han var «en født pedagog og en mann med meninger og meningers mot». Gjennom si redaktørgjerning fekk han «avgjørende betydning for en hel generasjon av politimenn».⁶ Med ein slik posisjon var det difor ikkje så rart at Kvalsund vart del av utvalet som i 1933 vart sett ned for å vurdere det uniformerte opprørspolitiet som hadde blitt oppretta i 1931 – *Statspolitiet*.⁷ Både her og i sitt verke elles viste Kvalsund at han var ein tilhengar av det kriminolog Per Ole Johansen har kalla den «harde» tradisjonen i norsk politi, med fokus på avskrekking og overlegen makt for å oppretthalda lov og orden.⁸ I motsetnad til sin noko mildare kollega Kristian Welhaven i Oslo og komitéfleirtalet gjekk Kvalsund difor karakteristisk nok inn for å oppretthalda eit separat Statspoliti.

Folk og politi i Stavanger skulle òg få merka at Kvalsund ikkje hadde sans for slinger i valsen. På 20-talet hadde han studert politiske gatekampar i Tyskland og Austerrike, og hadde der sett at politistasjonane ofte vart mål for demonstrantar. Politistasjonen i Stavanger vart difor utstyrt slik at han kunne fungera som «festning» skulle det koma til uro i byen.⁹ I 1933 demonstrerte Kvalsund til dei grader at han ikkje ville tola tendensar til kaos. 26. september kom nemlig Vidkun Quisling, leiar for det nystarta partiet Nasjonal

Stavanger hamn 1938. Kong Haakon VII besøkte byen i høve av ei stor militærøving. Kongen, fylkesmann John Nørem og konsul L. W. Hansen i samtale. Politimester Kvalsund i midten. (Foto: Stavanger byarkiv)

Politimester Kvalsund på eit idrettsarrangement på Stavanger stadion, ca. 1930. (Foto: Stavanger byarkiv)

Samling (NS), til Stavanger for å halda valmøte på Betania. Kort tid før hadde det kome til store tumultar i Oslo på eit liknande møte. Kvalsund var budd på liknande scener i Stavanger. Ikkje utan grunn. «Store menneskemassar» som song og huja samla seg nemleg og nærma seg Betania. Då ga Kvalsund ordre om aksjon: Trass «steinkasting, skrik og skråll» rydda han gata og sperra av området. Hemna mot politiet kom fort: Neste mål vart nemleg politistasjonen, der «etpar ruter blev knust». Responsen var kontant: «politiet rykket ut, brukte køllene, splittet og drev folkemassen vekk». Fleire politimenn vart ramma av stein kasta frå smau og sidegater.¹⁰ Etterpå skreiv Kvalsund til Justisdepartementet at «spetakkelmakerne» hadde fått «så mye juling allerede første kvelden at de ikke lyktes å få noen gjentagelse neste kveld».¹¹

Vernet om Quislings valmøte kan nok likevel ikkje tolkast til at Kvalsund nära nazisympatier. For den konservative Kvalsund dreidde dette seg om ein ting: «det var politiets plikt å sørge for, at dette som andre lovlige politiske møter kunde holdes uforstyrret.»¹² Frå redaktørposisjonen i *Politiembdsmennenes Blad* fremma Kvalsund stadig sitt ønske om eit sterkt, men òg politisk nøytralt og strengt profesjonelt politi som med fast hand handheva lovene som gjaldt til ei kvar tid. Typisk var ein artikkel frå 1933, der han konkluderte med at det var uhyre viktig å forhindra all politisering at politiet, slik han meinte hadde skjedd i USA. Der, meinte Kvalsund, vart folk handsama ulikt alt etter kva vener dei hadde i viktige politiske posisjonar. Han påpeika òg at etter Hitler tok makta i Tyskland tilsette han egne partifellar som politisjefar. Dette var noko Kvalsund såg på som ei av dei viktigaste oppgåvene for politileiarar i Norge å forhindra.¹³

Ordensmann under press

For ein mann som helst såg det meste klart definert av lover og reglar skulle den tyske okkupasjonen, med den usikkerheita den førte med seg, bli eit mareritt. Symptomatisk nok hadde ikkje norske myndigheiter utarbeidd klare retningslinjer for korleis statstenestemenn skulle opptre i tilfelle okkupasjon. I *Politiembdsmennenes Blad* ga han klart uttrykk for sin frustrasjon over dette: Det var «utilstrekkelig orientering, smått stell med håndbøker og liten forhånds or-

ganisasjon». Konsekvensen var at «vi har til dels spekulert fram og tilbake og møysommelig skapt den riktige løsninga, der hvor vi straks og med letthet kunne funnet løsningen i en oppslagsbok».¹⁴

Men påstanden om at ein hadde valt den «riktige løsningen» kan ikkje utan vidare takast for god fisk. I tida frå 9. april godtok nemleg Kvalsund mykje som, med orda til hans underordna Thorleif Karlsen, ikkje «står for historiens dom».¹⁵ Kanskje det mest alvorlege var bruken av stavangerpolitiet til oppgåver som opplagt gagna den tyske kampen mot norske styrkar. Tidleg på morgonen 10. april kom den tyske konsulen i Stavanger med eit svært problematisk krav: Han ville ha seks lastebilar. Politiet til Kvalsund skaffa pliktskuldig bilane.¹⁶ Om kvelden kom dei med eit nytt krav: Tyskarane ville ha målarar til Sola flyplass, som skulle målast i kamuflasjefargar for å gjera det til eit vanskelegare mål for britiske fly. Igjen stilte politiet opp og fann ein målarmeister til å gjera jobben. Dei neste vekene vart målarar til og med køyrde i politibil fram og tilbake til flyplassen.¹⁷

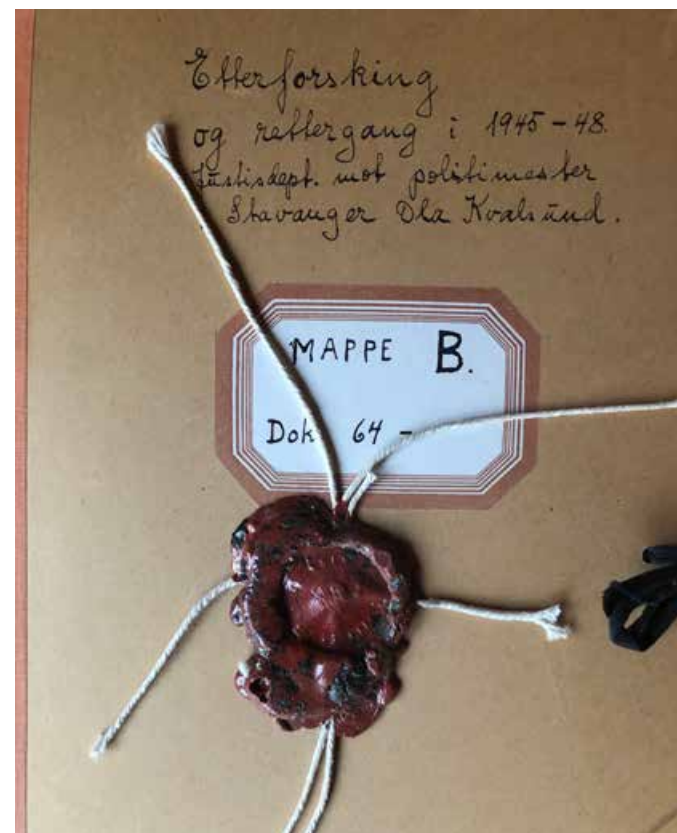
Dette var langt frå det einaste bidraget til den tyske krigføringa som stavangerpolitiet kom til å yta i aprildagane. 14. april kom nemleg den tyske kommandanten med eit nytt ubehageleg krav: Menn mellom 21 og 45 år fekk no ikkje lov til å forlata Stavanger by. Formålet var openbart: Ein ville hindra at dei slutta seg til styrkane som slost lengre inn i landet. Dette forbodet ville dei ha hjelp frå stavangerpolitiet for å handheva. Kvalsund innsåg at dette var særstviltsamt, og kom med ein formell protest. Men då drog tyskarane fram det som for politimeisteren såg ut som eit trumfkort. Om ikkje politiet var med, ville forbodet uansett bli handheva av tyske patruljar. Kvalsund såg no for seg eit lite lysteleg scenario: Ivrigte norske menn i møte med skyteklare tyskarar. Med manglande språkkunnskapar kunne resultatet fort bli døde nordmenn i gatene. I møte med det bøygde Kvalsund seg. Resultatet måtte likevel verka umåteleg forvirrande på folk i Stavanger: Fellespatruljar av norsk politi og tyske soldatar som saman hindra nordmenn frå å reisa ut frå byen.¹⁸

Det var ikkje berre tyske militærmyndigheiter som kom med krav til Kvalsund. Kort tid etter den tyske okkupasjonen etablerte nemleg òg det tyske Sikkerheitspolitiet – Sipo – seg i byen, med kontor i Egenesveien 93.¹⁹ 7. mai innkalla

leieren for gruppa, *Sturmbannführer* Karl Stossberg, Kvalsund til konferanse om politiske tilhøve i byen. Han var mellom anna spesielt interessert i korleis det var med kommunistar og jødar i byen. Kvalsund gjorde her tilsynelatande sitt beste for å ikkje setta dei i ein utsett posisjon: Kommunistane hadde «få tilhengere» og dei politiske tilhøva var «gjennomgående rolige». Jødane var få, hadde for det meste «meget beskjedne stillinger» og hadde «ikke tiltrukket seg politiets oppmerksomhet i sterkere grad enn andre befolkningsgrupper».²⁰

Sipo såg overalt jødar som ein spesiell fare, som måtte handsamast spesielt. Kort tid etterpå kom dei difor med eit svært problematisk krav til Kvalsund, der han igjen skulle demonstrera kor vanskeleg det var for han å navigera i sitt nye farvatn. 15. mai sendte Sipo eit brev til Kvalsund. Der bad dei om at alle radioapparat eigd av jødar skulle bli inndregne og avleverte til Sipo. Verdt å merka seg var at Sipo nekta Kvalsund å offentliggjera tiltaket.²¹ Kvalsund ga ein av sine underordna arbeidet med først å finna ut kven som var jødar i byen, om dei hadde radioapparat, og om dei «frivillig» ville gje dei frå seg. Ville dei ikkje det, skulle han konferera med Kvalsund.²² Ein av dei jødiske familiane politiet fann fram til, Fein, gjekk med på dette.²³ Men ein annan familie, Becker, godtok berre å overlevera radioen til norsk politi, ikkje til Sipo. Den «noko steile» Hille Becker ville òg prøva med fylkesmannen om dette var lovleg. Kvalsund gjorde no noko som var kjenneteiknande både for han som person og ei viktig forklaring på mykje av det han gjorde våren og sommaren 1940: Han søkte tilflukt i formalia, i dette tilfelle Haag-konvensjonen, artikkel 53, andre passus. Denne ga ein okkupant lov til å konfiskera apparat som kunne brukast til å formidla nyhende. Dermed vurderte Kvalsund det som eit legitimt tiltak, trass i det faktum at det jo var grovt diskriminerande sidan berre jødar vart råka. Sipo fekk så radioapparatet.²⁴ Då fylkesmann Norem etterpå bad Kvalsund om ei forklaring kom endå ein tendens hos politimeisteren fram: Resignasjon i møte med tysk makt. I følgje Kvalsund var nemleg framgangsmåten han hadde følgd «den mest hensynsfulle, som man etter omstendighetene kunne opnå å benytte».²⁵

Handsaminga av denne saka kan igjen sjåast som uttrykk for overordna trekk hos Kvalsund. Som tidlegare nemnt

Stavanger politikammer 1. mai 1939. I åra 1935 – 1960 haldt politikammeret til i den tidlige Petri skule. I 1960 blei skulen riven for å gje plass til nytt politikammer. (Foto: Stavanger byarkiv)

Dom over ein politimeister. Justisdepartementet såg politimeister Ola Kvalsund si framferd under krigen som svak og vaklande og gjekk til sak for å få embetsmannen fjerna. Men i retten kom dei til kort i møte med gode skussmål frå Kvalsunds mange vener i politiet. (Foto: Stavanger politikammer)

var forventninga om at ein okkupant i siste instans kunne gjera som han vil til stades i tankane hans allereie i 1937. Det einaste han håpa kunne moderera den tyske framferda var Haag-konvensjonen, som både Noreg og Tyskland hadde signert. Men om nordmenn skulle ha håp om vern gjennom den, måtte dei slik Kvalsund såg det òg akseptera at okkupanten hadde visse rettar. Alt dette kom tydeleg fram i ein tekst Kvalsund skreiv til andre politileiarar i *Politiembetsmennes blad*, symptomatisk nok med tittelen «Lær folkerett». «Det er klart at en ikke utelukkende kan ta i betraktning befolkningens interesser», skreiv Kvalsund. Men: «Vi forlanger at okkupanten skal avholde seg frå å utnytte til det ytterste sine maktmidler, at han skal vise befolkningen aktelse, ta hensyn til dens interesser». Motytinga var å akseptera at «okkupasjonsmyndighetene har krav på at de norske myndighetene tar hensyn til deres folkerettslig hjemlede rettigheter». Difor måtte ein ikkje stå fast på ting som «viser seg å ikke være juridisk holdbart» – som Kvalsund openbart oppfatta ein protest mot inndraging av jødane sine radioar for å vera.²⁶

«Nyordning»

Den tyske okkupanten kunne i dei første månadene etter åttaket i det minste hevda å vera ei «legitim» okkupasjonsmakt som stort sett handla i tråd med folkeretten. Det endra seg fundamentalt 25. september 1940. Då proklamerte rikskommissar Josef Terboven, øvste tyske leiar i Noreg, det som ofte blir kalla «nyordninga». Alle politiske parti utanom NS vart forbodne, og Terboven utnemnde «kommisjariske statsrådar» som svarte direkte til han. Jonas Lie, ein kjent og respektert norsk politiembetsmann, vart leiar for eit eige politidepartement. Dette var eit openbart brot på artikkel 43 av Haag-konvensjonen, som påbaud ein okkupant å respektera eit lands lover med mindre ein var «absolutt forhindra». For Ola Kvalsund vart situasjonen no alt han frykta. Han, som hadde som høgste ønske å fungera som eit effektivt verktøy for handhevinga av lover gitt av legitime myndigheiter, sto no ovanfor eit illegitimt styre med mål om å gjera politiet til sitt politiske verktøy.

Kvalsund hamna i eit intenst krysspress. På den eine sida hadde den store majoriteten i Stavanger ingenting til

overs for NS, og ønskte på ingen måte at politiet skulle bli partiet sin forlenga arm. Kvalsund, i motsetnad til mange av sine politimeisterkollegaer rundt om i landet, gjekk heller aldri sjølv inn i NS. Det var eit klart teikn på at han heller ikkje ønskte at partiet skulle lukkast med sitt store prosjekt: å gjera Noreg til eit nazistisk samfunn. På den andre sida forventa Jonas Lie, NS og det tyske Sikkerheitspolitiet alle at han gjorde sitt for å favorisera NS.

For å gjera situasjonen endå vanskelegare var òg fleire av hans eigne menn mellom dei som no kravde at politimeisteren skulle kjempa for den «nye tid». I Stavanger var det ei gruppe med politifolk som hadde vore med i NS då partiet var sterkt i byen midt på 30-talet. Den viktigaste mellom dei var politivaktmeister og medstiftar av NS i Stavanger, Karl O. Karlsen. Han hadde før krigen vore ein leiande fagforeiningsmann. No sto han fram som krinsleiar for NS i Stavanger, med eit klart mål: NS-folk måtte hjelpast opp og fram i politiet. Saman med fylkesføraren klaga han til departementet og direkte til Kvalsund over at NS-folk ikkje vart favoriserte ved tilsettingar. Kvalsund vreid seg openbart i stolen, og forsvarte seg med at han berre hadde følgd gammal praksis, nemleg å tilsetta folk basert på kvalifikasjonar. Men så sa han noko som var illustrerande for hans manglande evne til å stå klart og ope på prinsippa: Dersom Politidepartementet ønskte at «NS-medlemskap skal oppveie bedre kvalifikasjoner», ville Kvalsund «selvsagt etterkomme pålegget». Men i Politidepartementet var ein i oktober 1940 enno ikkje villig til å gå så langt, og støtta Kvalsund sine vurderingar.²⁷

Kvalsund vart òg pressa på eit anna felt. NS og tyske myndigheiter ønskte nemleg ivrig etterforskning av såkalla «politiske brotsverk», slik som hets av NS-medlemmar, øydelegging av NS-propaganda og offentlege støtteerklæringar til kongen eller regjeringa. Til og med folk i politikorpset vart etterforsa. I oktober klistra nemleg to NS-medlemmar i politikorpset opp NS-plakatar inne på stasjonen. Kort tid etterpå rapporterte ein NS-mann at ein plakat var blitt øydelagt. Resultatet var det som Kvalsund i sin offisielle rapport kalla ei «energisk» etterforskning, inkludert bruk av kammeret sin kriminaltekniske ekspert Alf Endsjø. Men utan resultat. Dei «skuldige» dekkja for kvarandre, og saka vart lagt til sides.²⁸ Som så ofte er Kvalsunds eigentlege

innstilling her vanskeleg å få grep om. Var han verkeleg interessert i å få saka oppklara, eller skreiv han på denne måten for å blidgjera nazistane, mens han i realiteten hadde verna gjerningsmennene?

Bort frå Stavanger

14. desember 1940 kom det som for Kvalsund skulle bli droppen som fekk begeret til å renna over. Då sendte Jonas Lie ut eit nytt og radikalt rundskriv til landets politimeistrar. Politiet skulle no aktivt samarbeida med NS si paramilitære eining og «politiske soldatar», *Hirda*. Dersom dei vart «forulempa» eller utsett for «terror» frå politiske motstandarar fekk dei no lov til å gå til «direkte aksjon» mot fornærmarna. Politiet måtte då støtta «aktivt» opp om *Hirda*.²⁹

For Kvalsund, som mange andre i politiet, var dette nærast uhyrleg. Dei kjende godt til at det i *Hirda* var mange «tvilsame element», glade i å banka opp sine politiske motstandarar. I tillegg var det å gje *Hirda* rett til å gå til sjølvstendig «aksjon» eit alvorleg trugsmål mot politiet sin posisjon som dei einaste med lovleg rett til å bruka vald. At hans politifolk skulle hjelpa slik ramp i deira kamp mot politiske motstandarar må ha vore Kvalsunds verste mareritt. Ut frå «plik og lojalitetsfølelse» sendte Kvalsund difor telegram til Politidepartementet og bad om «klarere avgrensede og tilstrekkelig utførlige direktiver». Alternativet kunne ha «de mest skjebnesvangre følger». Rundskrivet truga nemleg politiets «tillit og respekt» i befolkninga.³⁰

Kvalsund fekk ikkje svar. To dagar seinare sendte han difor ei endå meir drastisk melding: Han bad no om permisjon frå embetet i Stavanger. Måten han gjorde det på var igjen svært typisk for Kvalsunds tvitydige framferd under krigen. På den eine sida var det ei handling som sprang ut frå prinsipiell motstand mot politiseringa av politiet som Jonas Lie dreiv framover. På den andre sida gjorde Kvalsund alt han kunne for å tona ned protesten. Han skreiv nemleg at han ville gjera «alt for å avverge, at min permisjon blir oppfattet blant publikum på noen for statsledelsen ugunstig måte». Og sjølv om han søkte permisjon fordi han ikkje trudde han kunne visa «blind lydighet» overfor instruksjonane i rundskrivet av 14. desember, hadde han instruert mennene sine til å visa nettopp det. Han sa seg òg villig til å overta andre stillingar i staten eller politiet.³¹

Sjef for politiskulen

Lie oppfatta openbart ikkje Kvalsunds søknad som nokon politisk protest. Tvert i mot fekk Kvalsund no eit nytt og viktig oppdrag etter at han reiste frå Stavanger 15. januar: Å etablere ein norsk politihøgskule.³² I nær eit halvt år la han planar, før dei til slutt vart lagt på is.³³ Kvalsund gjekk så tilbake til stillinga han hadde hatt over ti år tidlegare: sjef på politiskulen. At Lie aksepterte Kvalsund, som ikkje var NS-medlem, i ei slik viktig stilling, seier mykje om kor høgt han sette Kvalsund. Det blir endå meir påfallande fordi det tyske Sipo, som ofte la seg bort i lagnaden til norske politifolk, allereie i desember 1940 hadde gitt ei svært negativ vurdering av Kvalsund. 8. desember hadde nemleg Jonas Lie halde tale i Stavanger. Han vart møtt med omfattande demonstrasjonar. Hundrevis av siddisar ropte slagord som «ned med Quisling» og «leve Kongen!». Stavangerpolitiet sleit med å halda kontroll, og tyske soldatar vart sett inn for å oppretta orden. Sipo var svært lite imponert, og innleia forhandlingar med Lie for å få fjerna den «udugelege»

Ola Kvalsund ved skrivebordet på Statens Politiskole. Foto: A. Beer Wilse / Oslo Museum.

politimeisteren.³⁴ Den einaste forklaringa på at Kvalsund etter dette fekk så viktige oppgåver må vera at Jonas Lie sette både haldninga og kunnskapane hans høgt.

Etter ein alvorleg konflikt mellom tyskarane og NS-leiarane sommaren 1941 vart det hausten 1941 einigheit om at norske politifolk framover skulle utdannast i eit todelt utdanningsløp: Først ein nærmast militær rekruttskule på Kongsvinger, seinare Halden. Så meir praktiske politifag etter gammalt mønster ved politiskulen i Oslo, der altså Kvalsund no var sjef.³⁵ Felles for begge utdanningsdelane var eit nytt element i norsk politiskulering: Ideologiopplæring. Aspirantane skulle jo nemleg bli gode nazistiske politifolk, og for å bli det måtte dei få god innsikt i det nazistiske verdssynet. I januar 1942 produserte Ola Kvalsund ein timeplan for aspirantane på politiskulen. Her utgjorde ideologi 26 av 583 timar.³⁶ Kvalsund heldt ikkje sjølv slik undervisning: den sto NS-folk for. Mellom føredraga politiaspirantane fekk høyra var «Jødeproblemet» og «Rasespørsmålet».³⁷ I 1943 prøvde Kvalsund seg med ein timeplan for eit vidareutdanningskurs utan ideologiundervisning. Då fekk han passet sitt påskrive frå Politidepartementet: Kvalsund vart beordra til å finna plass til det, då «ideologien er det viktigste av alle fag».³⁸ Det endelege kurset innehaldt då òg 11 timar ideologisk undervisning, inkludert tema som «jødedom» og «nasjonal-sosialismen som livssyn».³⁹

Trass i dette var det ikkje ein slutta flokk av nazistar som kom ut frå skulen til Kvalsund. Mange var det definitivt, mens andre var primært interesserte i å jobba i politiet, og tok det ikkje så nøye med politikken. NS-prosenten mellom aspirantane var i overkant av 40 prosent.⁴⁰

Skal Kvalsund få koma tilbake?

8. mai 1945. Landet eksploderer i glede. Krigen er slutt! Over heile landet dukka no nye politimeistrar opp for å ta kommando over politistyrkar bestående av «jøsningpolitifolk» og heimefrontsmenn. Desse mellombels politimeistrane var utnemnde av heimefrontsleiinga i samråd med regjeringa, og hadde ei svært viktig og vanskeleg oppgåve: Forhindra kaos og sjølvtekt, og samstundes byrja landssvikoppgeret gjennom å arrestera NS-folk og andre mistenkte for landssvik. Desse mellombels politimeistrane vart så mange stader kort tid etterpå avløyste av politimeistrar som

hadde vist seg «nasjonalt verdige» under okkupasjonen, ofte fordi dei vart fjerna av tyskarane på eit tidleg tidspunkt.⁴¹

Men så skjedde ikkje i Stavanger. Der i byen var det politifullmektig Olav Ravndal, som i mai 1945 sat i tysk fengsel på Akershus, som var heimefrontens utpeikte mann. Han forventta at han berre skulle fungera som politimeister «de første hektiske dager».⁴² Det skulle ikkje slå til. Ola Kvalsund var nemleg formelt framleis politimeister i Stavanger. Han hadde i utgangspunktet både rett og plikt til å koma tilbake. Men fleire, mellom dei distriktpolitisjef for Rogaland, Odd Galtung Eskeland, hadde sine tvil om korleis Kvalsund hadde teidd seg under krigen. Sommaren 1945 retta Eskeland og fleire andre konkrete skuldingar mot han, og eit halvt år vart brukt til å vurdera dei til ikkje graverande nok til å gå vidare med.⁴³

I mai 1946 svirra det rykte i Stavanger om at Kvalsund snart kom til å koma tilbake. Det fall ikkje berre i god jord. Lagmann Bernt Vedeler, som sat i utreinskingsutvalet for politiet i Stavanger, skreiv no eit brev direkte til rikspolitisjef Andreas Aulie. Han påpeika noko tilsynelatande paradoksalt: I utreinskingsutvalet hadde dei forkasta fleire politifolk med grunngjevinga at dei hadde gått på politiskulen mot slutten av krigen. Men no skulle altså «den mann, som har vært sjef for politiskolen som lærte de unge opp til den tjeneste vi har funnet det unasjonalt å ta» kanskje koma tilbake. Dette, sa Vedeler, ville ikkje vera i samsvar med dei prinsippa dei hadde følgd for utreinkinga til då, og måtte føra til ei revurdering av tidlegare avgjerder.⁴⁴

Tydelegvis var det folk sentralt som var einig med Vedeler i at Kvalsund-saka måtte vurderast djupare, og saka vart sendt over til ei ny avdeling.⁴⁵ Ein advokat fekk oppdrag med å gå gjennom Kvalsunds historie under krigen og vurdera om det burde reisast sak for å frådømme Kvalsund stillinga. Vurderinga hans var til dels drepende: Permisjonsøknaden til Lie var skriven i ein «særdeles servil, nesten smiskende tone.» Det hadde vore «uriktig» av Kvalsund å ta på seg sjefsstillinga for politiskulen. Det same kunne seiast om at Kvalsund hadde haldt fram som redaktør av *Politiembetsmennes Blad* fram til 1943. Sjølv om hans egne artiklar ikkje var kritikkverdige, hadde han publisert mykje nazipropaganda forfatta av andre. Oppsummert meinte advokaten at Kvalsund hadde vist ei «svak holdning». Han

Faksimile fra Stavanger Aftenblad 9. juli 1948.

hadde nok «rett nasjonal ånd», men hadde «alltid veket tilbake for enhver personlig risiko, under et kraftig dekke av argumenter.» Trass i dette konkluderte han, «under meget sterk tvil», at det ikkje burde reisast sak.⁴⁶

Rettsaka

Justisdepartementet var ikkje einig i den vurderinga, og avgjorde i april 1947 å gå til sak mot Kvalsund etter utrein-skingslova av 1946 for å få han fjerna som politimeister i Stavanger. Saka kom først opp i Oslo byrett i mai 1948. Skuldinga mot Kvalsund var at han hadde vist «en engstelig og unnfallende holdning overfor Nasjonal Samling», og at han hadde handla på ein måte som var «unasjonal og uverdig en politiembetsmann». No viste det seg at Kvalsund hadde mange gode vener igjen i politiet, og dei troppa mannsterkt opp for å vitna til hans fordel. Fleire av hans tidlegare underordna meinte at Kvalsund hadde snakka nazistane etter munnen for å roa dei ned, mens hans eigentlege haldning var openbar for ikkje-nazistar. Dei hadde til dømes ikkje oppfatta han slik at dei måtte visa «blind lydighet» ovanfor kravet om å støtta hirdfolk, slik Kvalsund hadde påstått i permisjonssøknaden. Om verket som politiskulesjef vitna fleire at Kvalsund etter beste evne hadde prøvd å gjera det beste ut av situasjonen, og at det frå leian-de motstandshald ikkje vart sett på som upatriotisk å ha ei slik stilling. Dei mange stemmene for Kvalsund overdøydve kritikken frå nokre andre.⁴⁷ Resultatet vart full frifinning, om enn med påpeikinga at tonen i permisjonssøknaden godt kunne ha vore ein annan.⁴⁸ Justisdepartementet anka ikkje dommen.

10. juli 1948 fekk difor endeleg Olav Ravndal avløyninga han hadde venta på i tre år. Det var ein smilande og klar Ola Kvalsund som «med liv og lyst» returnerte til gamle trakter. Ravndal gjekk over til å bli inspektør for sivilforsvaret på Sør- og Vestlandet.⁴⁹ Men mottakinga var nok ikkje berre overstrøymande. Konfliktane politimeisteren hadde vore involverte i på 30-talet var ikkje gløymd, og rettsaka kunne nok heller ikkje hjelpt på stillinga. *Stavanger Aftenblad* kommenterte at Kvalsund vart rekna for å vera ein «streng mester, og han hadde ikke bare venner i Stavanger». Difor var det òg «delte meninger om han i korpset».⁵⁰ Det var nok kanskje Ola Kvalsund sjølv òg redd for. I permisjonssøkna-

den til Lie hadde han nemleg sagt at han på grunn av dei tidlegare konfliktane «i en årrekke» hadde vore ein «ensom mann» i politikorpset.⁵¹

Ein norsk politimann på godt og vondt

Historia om Ola Kvalsund fortel oss ikkje berre noko om han, men òg svært mykje om det norske politiet under okkupasjonen og oppgjeret med politiet etterpå. Kvalsund hamna som vist fort på hælane etter invasjonen 9. april. Grunnane er fleire: Manglande førebuing, tysk makt, allmenn demoralisering som følgje av krigsutviklinga, og i nokre tilfelle tvilsam dømekraft. Men Kvalsund var ingen avvikar her. Tvert i mot var dette mønsteret over heile landet – og ikkje berre i politiet. Mange som seinare vart sterkt involverte i motstandskamp og ofte betalte ein høg pris for det, har ting på rullebladet frå våren og sommaren 1940 som ikkje ser bra ut i etterkant. Den som etter krigen ønskte å vera høg og mørk til dømes ovanfor Kvalsund sine disposisjonar i 1940, kom fort til å møta seg sjølv i døra.

Den stadig aukande tyske brutaliteten og vilkårlegheita gjorde det klart at dei som motsette seg at Noreg skulle bli eit nazistisk samfunn etter «nyordninga» 25. september 1940 sto i ein vanskeleg og utsett posisjon. No gjaldt det å redda det som reddast kunne av førkrigssamfunnet, og ikkje innbilla seg at ein kunne få alt slik ein helst ville ha det. Til det var den tyske makta for sterk og brutal. Eitt utslag av dette var ei ganske utbreidd forståing for at òg ikkje-nazistiske politifolk utførte ordrar som isolert sett vart sett på som ulovlege. Det klaraste dømet på det er ein parole sendt ut i august 1943 frå den sivile heimefrontsleiinga til «jøs-singar» i politiet. Her heitte det at «Politiet skal fortsatt bli i tjenesten for å yde befolkningen hjelp. Man er herunder klar over at man vil måtte utføre rettstridige ordrer inntil en viss grense.» Denne vart så sendt til alle politikammer i landet og ei rekke enkeltpolitifolk.⁵² Kort sagt kan ein sei at eksilregjeringa og heimefrontsleiinga forventa av «gode nordmenn» i politiet at dei brukte stillinga si til å mildna og bremsa nazistiske tiltak der det var mogeleg. Ein forventa derimot ikkje at dei skulle ofra seg sjølv eller sei modig nei til alt som i prinsippet var feil – det vart sett på som ein utopisk og røyndomsfjern posisjon.

Det er på denne bakgrunnen at Kvalsunds lagnad etter

krigen må forståast. Ingen forventa at Kvalsund skulle ha eit plettfritt rulleblad for å kunna halda fram som politimeister i Stavanger. Spørsmålet er om han hadde gått over grensa for kva som var akseptabelt, og om hans forsvar av «nasjonale interesser» i sine viktige stillingar hadde vore tilstrekkeleg ivrig. Justisdepartementet meinte, som me har sett, ikkje det. Men i retten klarte han altså, med hjelp av mange gode vener, å få gjennomslag hos dommarane for at han hadde fungert som bremsekloss mot ytterlegare nazifisering både av politiet i Stavanger, politiskulen og *Politiembetsmennenes Blad*. Om det var rett vurdering, var og er eit vanskeleg spørsmål. Og difor vil nok Kvalsunds ettermæle framleis vera omstridd.

Denne artikkelen er basert på mi doktorgradsavhandling om norsk politi under andre verdskrig, med eit spesielt fokus på politiet i Stavanger, Ålesund og Skien.

Kjelder

Arkiv

Riksarkivet (RA):

S-3978: Politidepartementet

S-3138: Landssvikarkivet

Statsarkivet i Stavanger (SAST):

A-100361: Stavanger politikammer

Tidsskrift og aviser

Stavanger Aftenblad

Politiembetsmennenes Blad

Bøker

«St. prp. Nr. 60. (1934) : Om statspoliti». (1934). *Stortingsforhandlinger*, 83(2).

Johansen, P. O. (1989). «Samfunnets pansrede neve»: statspoliti og ekstraordinær overvåkning 1918-1941. Oslo: Gyldendal.

Karlsen, T. (1979). *Lang dag i politiet*. Oslo: Gyldendal.

Larsen, S. U., Sandberg, B., & Dahm (red.), V. (2008). *Meldungen aus Norwegen 1940-1945: Die geheimen Lageberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen, Teilband I-III*. München: Oldenbourg.

Lindanger, B., & Dybvig, K. (2015). *Byhistoriens bakgater*. Stavanger: Dreyer bok.

Norsk politiforbund. (1930). *Norsk politiforbund, 1905-1930 : 25 aars-skrift*. Bergen.

Ringdal, N. J. (1987). *Mellom barken og veden*. Oslo: Aschehoug.

Stahl, K., & Wyllyer, T. (1959). *Av Stavangers historie under okkupasjonen 1940-1945: 1. Aprildagene 1940*. Stavanger: Stabenfeldt forlag.

Stahl, K., & Wyllyer, T. (1964). *Av Stavangers historie under okkupasjonen 1940-1945: 3. De lange årene 1940-1945*. Stavanger: Stabenfeldt forlag.

Sæland, F. (2009). *Herman Beckers krig: Historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig*. Oslo: Aschehoug.

Østerberg, E. (1958). *Politiembetsmennenes landsforening 1908-1958: en beretning*. Oslo: Politiembetsmennenes landsforening.

Noter

- 1 «Konsekvensene for politiet av den nye forsvarsituasjonen», *Politiembetsmennenes Blad*, nr. 3, 1937.
- 2 Stahl & Wyllyer 1959, s. 21.
- 3 Stahl & Wyllyer 1959, ss. 109 ff., 140. «Vaktjournal», 9.4.40, SAST-A-100361-Aa-L0005.
- 4 Lindanger & Dybvig 2015, ss. 51, 55, Norsk politiforbund, 1930, ss. 105, 111.
- 5 Lindanger & Dybvig 2015, ss. 56-57.
- 6 Østerberg 1958, s. 60.
- 7 «St. prp. Nr. 60. (1934) : Om statspoliti», 1934.
- 8 Johansen 1989, s. 11.
- 9 Johansen 1989, s. 208.
- 10 «Pøbeloptøier efter Quislings foredrag», *Stavanger Aftenblad*, 27.9.33.
- 11 Johansen 1989, s. 64.
- 12 «Pøbeloptøier efter Quislings foredrag», *Stavanger Aftenblad*, 27.9.33.
- 13 «Først lillefingeren – så hele hånden», *Politiembetsmennenes Blad*, nr. 8, 1933.
- 14 «Lær folkerett.», *Politiembetsmennenes Blad*, nr. 3, 1940.
- 15 Karlsen 1979, s. 147.
- 16 «Vaktjournal», 10.4.40, SAST-A-100361-Aa-L0005.
- 17 «Vaktjournal», 11.4.40, SAST-A-100361-Aa-L0005. Karlsen 1979, ss. 146-147.
- 18 Stahl & Wyllyer 1959, s. 242.
- 19 «Orientering for Stavanger politikorps. Tyske politiorganer i Stavanger», 7.5.40, SAST-A-100361-Dd-L0001.
- 20 «Politiske forhold i Stavanger», brev frå Ola Kvalsund til Karl Stossberg, 7.5.40, SAST-A-100361-D-Dd-L0001.
- 21 «Betr.: Rundfunkgeräte, die sich in jüdischen Händen befinden.», brev frå Sipo til politimeisteren i Stavanger, 15.5.40, SAST-A-100361-D-De-L0002.
- 22 Instruksjonar frå Ola Kvalsund til Ingvald B. Eikeland, 17.5.40, SAST-A-100361-D-De-L0002.
- 23 Kvittring til Julius Fein, 18.5.40, SAST-A-100361-D-De-L0002.
- 24 «Radioapparater, tilhørende jøder», brev frå Ola Kvalsund til Sipo i Stavanger, 20.5.40, notat frå Ingvald B. Eikeland, 20.5.40, SAST-A-100361-D-Dd-L0001.

- 25 Sæland 2009, s. 107.
- 26 «Lær folkerett.», *Politiembetsmennes Blad*, nr. 3, 1940.
- 27 Brevkonsept i Politidepartementet, 24.10.40, mappe på Ola Kvalsund, RA-S-3978-P-Pb.
- 28 «Skade på N.S. plakat i påtroppningsrommet og fjerning av en N.S. plakat fra tavla i inngangen», rapport fra Ola Kvalsund til Statspolitiet, Oslo, 23.12.40, SAST-A-100361-D-Da-Lo13.
- 29 Rundskriv fra Jonas Lie til politimeistrane, 14.12.40, RA-S-3978-F-Lo004.
- 30 Telegram fra Ola Kvalsund til Politidepartementet, 22.12.40, SAST-A-100361-D-De-Lo004.
- 31 «Permisjon fra Stavanger Politimesterembete med overføring til annen polititjeneste eller øvrig statstjeneste», brev fra Ola Kvalsund til Politidepartementet, 24.12.40, SAST-A-100361-D-De-Lo004.
- 32 «Korpsordre om politimesterskifte», appell fra Ola Kvalsund, 15.1.41, SAST-A-100361-D-Da-Lo14.
- 33 For dømme på planane, sjå m.a. brev fra Ola Kvalsund til 1. Politikontor, 1.4.41, RA-S-3978-E-Eb-Lo012.
- 34 Larsen, Sandberg, & Dahm (red.) 2008, ss. 131-132.
- 35 «Niederschrift über die am 22.9.41 stattgefundenen Besprechung im Politi-Departement Oslo», RA-S-3978-E-Ea-Lo001.
- 36 «Utdannelse. Normalplan for aspirantenes 3 månedlige utdanning i Oslo», brev fra Ola Kvalsund til Egil Y. Olbjørn, 29.1.42, RA-S-3978-E-Ef-Lo01.
- 37 «Ideologisk undervisning», brev fra Einar Hærland til Egil Y. Olbjørn, 25.8.42, RA-S-3978-E-Ef-Lo011.
- 38 «Offisersaspirantkurset fra 20/8 1943.», brev fra Birger Lysbakken til Politiskulen, 26.7.43, RA-S-3978-E-Ef-Lo015.
- 39 «Program for utdanning i 6 ukers befalskurs», RA-S3978-E-Ef-Lo012.
- 40 «Medlemskap i Nasjonal Samling», RA-S-3978-E-Ef-Lo002. Ringdal 1987, s. 78.
- 41 Ringdal 1987, ss. 362-363.
- 42 ««De første hektiske dager» ble til 3 år», *Stavanger Aftenblad*, 9.7.48.
- 43 «Politimester Kvalsunds overtakelse av politimestergjøremålene i Stavanger.», brev fra Ola Kvalsund til Justisdepartementet, 12.7.46, mappe på Ola Kvalsund, RA-S-3978-P-Pb.
- 44 Brev fra Bernt Vedeler til Andreas Aulie, 6.5.46, mappe på Ola Kvalsund, RA-S-3978-P-Pb.
- 45 «Politimester Kvalsunds overtakelse av politimestergjøremålene i Stavanger.», brev fra Ola Kvalsund til Justisdepartementet, 12.7.46, mappe på Ola Kvalsund, RA-S-3978-P-Pb.
- 46 «Sak mot politimester Ola Kvalsund», brev fra Henrik Eriksen til rikspolisjefen, 26.8.46, mappe på Ola Kvalsund, RA-S-3978-P-Pb.
- 47 Lindanger & Dybvig 2015, ss. 56-57.
- 48 «Politimester Kvalsund ble frifunnet», *Politiembetsmennes Blad*, nr. 6-7, 1948.
- 49 «De første hektiske dager» ble til 3 år», *Stavanger Aftenblad*, 9.7.48.
- 50 «Politimester Kvalsund», *Stavanger Aftenblad*, 25.5.48.
- 51 «Permisjon fra Stavanger Politimesterembete med overføring til annen polititjeneste eller øvrig statstjeneste», brev fra Ola Kvalsund til Politidepartementet, 24.12.40, SAST-A-100361-D-De-Lo004.
- 52 «Erklæring» av Tage Petterson og Lars L'Abbè-Lund, 3.1.47, L-sak Knut Rød.

JAN MAGNE ARNTSEN

ODD IMMERSTEIN – KOMMUNISTISK SPION I QUISLINGS PARTI

Odd Immerstein i 1948.
Foto utlånt av Kristine Stokka.

I 1998 kontaktet den da 80-årige Odd Immerstein fylkeslederen for Norges Kommunistiske Parti (NKP) i Rogaland. Odd hadde noe viktig å fortelle om sin tid i partiet og han ønsket at parti-avisa Friheten laget et portrettintervju med ham. Men Odd ble syk og døde før han fikk treffe journalisten fra Friheten.¹ Hva var det han hadde på hjertet? I denne artikkelen skal jeg prøve å rekonstruere noe av det han kanskje ville formidle.

Sommeren 1945 besto Odd Immerstein sin styrmanns-eksamen. Han så fram til å fortsette sin yrkeskarriere til sjøs, men fikk beskjed om at vitnemålet fra Stavanger sjømannsskole ble holdt tilbake. Hans tidligere medlemskap i Nasjonal Samling (NS) gjorde ham uskikket til å føre et norsk skip. Samtidig meldte han seg igjen til tjeneste for Stavanger Kommunistiske Parti (SKP), hvor han hadde vært medlem før krigsutbruddet. Men også her møtte han en stengt dør. For NKP var utgangspunktet krystallklart. Ingen som hadde sympatisert med Nasjonal Samling (NS) fikk slippe inn i partiet. Hvordan kunne det ha seg at han som kom fra den politisk blodrøde Immerstein-familien hadde vært medlem av Vidkun Quislings parti?

Stavanger-kommunistene i 1940 – en undergrunnsbevegelse

Som første norske parti ble NKP forbudt av okkupasjonsmakten 16. august 1940. Månedet etter kom forbudet mot de øvrige partiene, med unntak av NS. NKP fortsatte imidlertid sin virksomhet gjennom hele okkupasjonen som det eneste illegale partiet.

I den lokale krigshistoriske litteraturen var det lenge få eksempler på at kommunistene i Rogaland drev aktiv motstand i 1940. I standardverket fra 1962 om Stavanger under

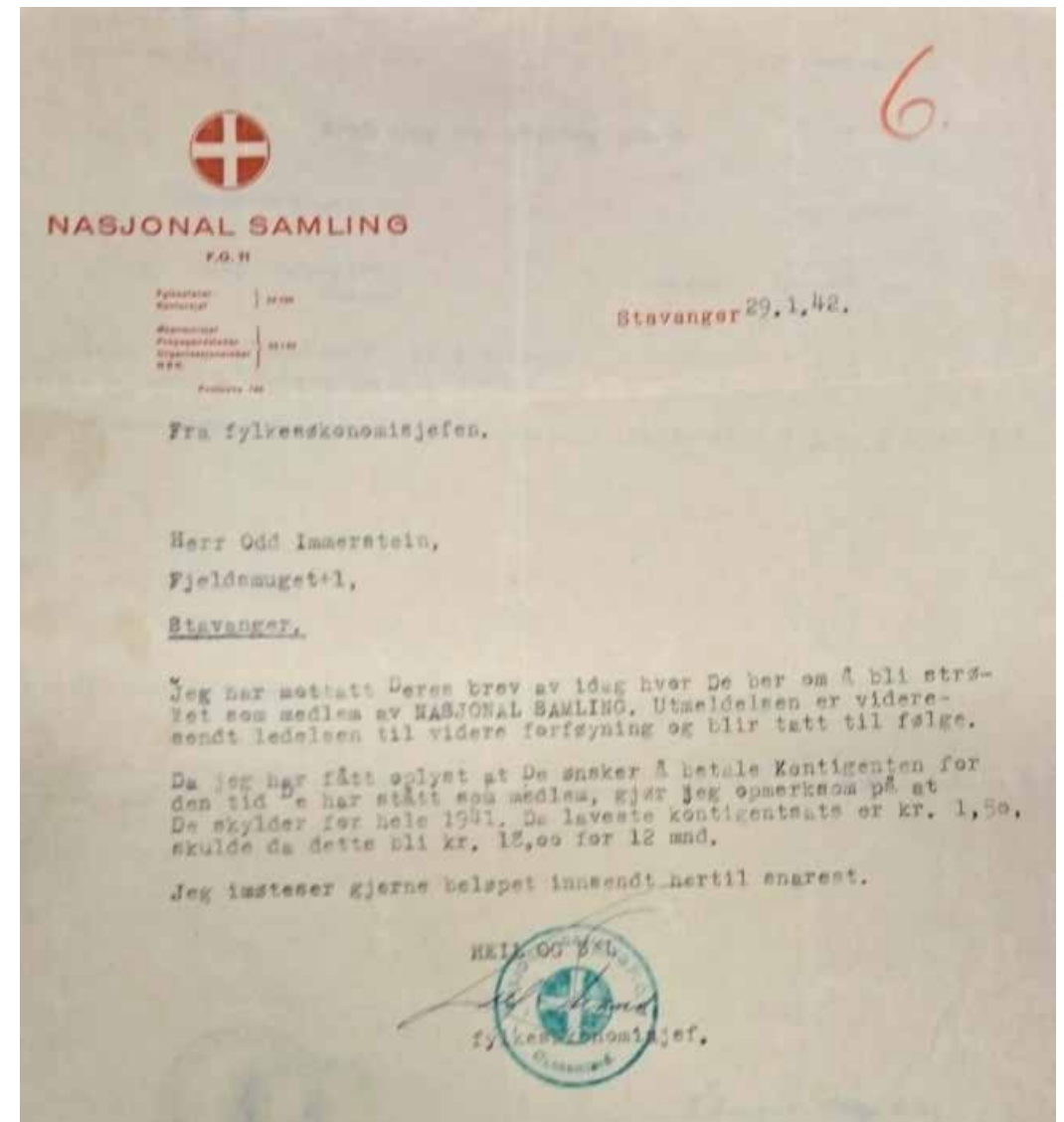
okkupasjonen, «Motstandskampen 1940–1945», skriver Knut Stahl om NKP i 1940–41: «Partiet valgte å fortsette sin virksomhet 'under jorda' etter en mildt sagt uklar linje før Sovjetsamveldet kom med i krigen.»² Denne såkalte «uklare linje» kan tolkes som at kommunistene holdt seg passive før 22. juni 1941. Senere har annet kildemateriale vist at kjente Stavanger-kommunister som Peder Myge, Arne Bore og Ferdinand Tjemsland drev med etterretning mot tyske installasjoner og anlegg, herunder Sola flyplass i 1940. I tillegg deltok en rekke kommunister i arbeidet med illegale aviser.³

Den avgjørende dokumentasjonen på kommunistenes organiserte motstandsvilje i 1940–41 er likevel opprettelsen av *illegale partigrupper (celler)*. Like før partiforbudet hadde medlemmer i Stavanger Kommunistiske Parti (SKP) dannet slike grupper. De besto av 5-7 betrodde partimedlemmer og hadde som hovedoppgave å drive motstandsarbeid mot de tyske okkupantene og NS. Stavanger-kommunistene var med dette omgjort til en undergrunnsbevegelse.

Odd blir spion i NS

Odd Immerstein tilhørte ved krigsutbruddet en liten gruppering langt ute på den politiske venstresida. Som medlem av Stavanger Kommunistiske Ungdomslag (SKU) ble han kjent med ungdommer som kom til å markere seg sterkt i kampen mot okkupasjonsmakten. Fra huset i Fjellsmauet 1 var det kort gangavstand til aktive ungkommunister som Ferdinand Tjemsland, Georg Osnes, Arthur Emanuelsen, Arnt Andersen og Halvor Tjelmeland. Disse kom fra årsskiftet 1942/–43 til å utgjøre ledersjiktet i Tjemsland-gruppa.

Odd kom med i en av de illegale partigruppene sommeren 1940 sammen med Martin Johansen, Guthorm Husvæg, Marthon Egeland, Johan Skogen, Arthur Emanuelsen og Edvin Skog. Johansen var leder og Husvæg nestleder. På et gruppemøte like etter partiforbudet ble spørsmålet om å spionere på NS tatt opp. Ved å ha en lyttepost inne i NS kunne de skaffe seg viktig informasjon om tyskernes allierte i Norge. Opplysninger om NS-organisasjonen, viktige personer, politiske diskusjoner og ikke minst navn på angivere, kunne tilflytte NKP. I tillegg var alt som gjaldt NS-samarbeidet med Gestapo og fra 1941 Stapo (det norske statspolitiet) interessant.

Bekreftelse på Odd Immersteins utmelding av NS. (Kilde: Riksarkivet)

I diskusjonen om hvem som kunne ta på seg det dristige spionasjeoppdraget, falt valget på Odd. Det var ikke tilfeldig. Han var politisk skolert og «... i stand til å forstå tenkesettet til folkene i det nazistiske partiet NS», ble det sagt.⁴ I familien Immerstein, bestående av foreldre og ti barn, var *politikk og religion* yndlingstema utover på 1930-tallet. Samtlige hadde sterk sympati for kommunismen. Politiske diskusjoner rundt middagsbordet i Fjellsmauet bidro således til å gi Odd den ballasten han trengte i det illegale arbeidet. Det talte også til hans fordel at han var lite kjent utenom sin egen omgangskrets på grunn av de lange periodene til sjøs.

Odd var utvilsomt påvirket av Nils, en eldre bror. Nils var NKP-medlem fra 1935 og erklært kommunist lenge før det. Han visste hva det ville si å infiltrere en organisasjon. I 1937, mens borgerkrigen i Spania pågikk, fikk han en ordre fra SKP: Han skulle gå inn i AUF, Arbeiderpartiets ungdomsorganisasjon, for å radikalisere laget innenfra. Infiltrasjon av andre organisasjoner var vedtatt som kampmiddel av Komintern⁵ i 1924. I 1935 fastslo Komintern enhetsfrontpolitikken, formulert av den bulgarske kommunisten Georgij Dimitrov. Nå gjaldt det å demme opp for fascismen. Nils kjente godt til Kominterns vedtak og utførte sitt oppdrag i tråd med disse. Han kom seg inn i ledelsen både i AUF-laget på Jørpeland og i Rogaland AUF. I Jørpeland AUF holdt han foredrag over temaet *sosialismen og kristendommen*. Dette var tanker hvor han senere trakk inn *De apokryfe skriftene* (gammeltestamentlige tekster som ikke fikk plass i Bibelen).⁶ Nils sto på fjerdeplass på kommunevalglista for Arbeiderpartiet i Strand kommune i 1937, mens han altså var hemmelig medlem av NKP. Odd merket seg erfaringene Nils gjorde da han infiltrerte AUF.

Da partigruppa hadde utpekt Odd til oppdraget, nølte han ikke. Han gjorde seg kjent med to medlemmer av NS. Det skulle se ut som han gikk inn i partiet på grunn av deres påvirkning. 1. oktober 1940 meldte han seg inn i Vidkun Quislings NS. Han gikk på alle møter i Storhaug bydelslag av NS og i Stavanger lokallag. Her samlet han informasjon og rapporterte tilbake til NKP-gruppa. Han planla dessuten å skaffe seg tillitsverv i NS og på den måte få tilgang til flere opplysninger. Da ungdommene som hadde «påvirket» ham gikk inn i Hirden, gjorde Odd det samme. Her gjaldt det å

spille med. Hirden ble av NS selv regnet som et elitesjikt, partiets *politiske og ideologiske soldater*. Tanken var at det var mer informasjon å hente i Hirden enn i lokallaget. Odd fikk utlevert hirdskjorte og ble hirdaspirant. Han deltok på 3-4 møter, men noen opptreden i full hirduniform ble det ikke noe av.

Odd Immerstein: «Høsten 1940 gikk jeg inn i NS etter overenskomst innen vår kommunistiske celle. Jeg gikk inn i partiet utelukkende for spionasje blant NS-folk, særlig Hirden.»⁷

Det er usikkert hvor stort utbytte gruppa hadde av hans medlemskap i NS og Hirden. Han fikk vite en god del om det lokale apparatet og fulgte nøye med i de politiske diskusjonene og partiets holdning i aktuelle saker. Navn på tillitsvalgte i NS og opplysninger om NS-organisasjonen tilfløt ham også. Odd informerte kun partigruppa og NKPs fylkesleder Martin Lea om sine funn. Det er rimelig å tro at Lea brakte informasjonen videre i partisystemet. Hvorvidt informasjonen Odd innhentet var av en slik karakter at den ble videreformidlet til f.eks. britisk og sovjetisk etterretning er derimot mindre sannsynlig. Odd kalte selv sin virksomhet for *spionasje*: «... Jeg gikk inn partiet utelukkende for spionasje blant NS-folk, særlig Hirden.»⁸

For Odd og familien Immerstein ble hans innmelding i NS en voldsom belastning. Andre i familien registrerte med vantro at en av deres egne – fra Stavangers største kommunistfamilie – gikk inn i Quislings NS. Oppdraget var strengt hemmelig, ytterst få var kjent med årsaken til NS-medlemskapet. Han kunne ikke ta sjansen på å informere familien om hvorfor han var å se på NS-møter. Følelsen av at hans egen familie så på ham som en sviker, kom til å prege Odd så lenge han levde.⁹

Etter et års tid følte Odd at skepsisen mot ham økte innad i NS. De så stadig mer på ham som det han faktisk var - en fordekt kommunist. Han fikk ikke tillitsverv i NS. Risikoen for å bli avslørt var nå blitt større enn muligheten for å få tak i den mest sensitive informasjonen. Ble han tatt, kunne det føre til full opprulling av den illegale motstandsgruppa. Alarmen hadde gått. Nå gjaldt det å komme seg

Nr. _____ Forsak: _____ St. P. K. J. Nr. 5

Melding til politipresidenten i Stavanger.

mottatt _____ ons dag 16/5 1945 kl. 1020

av politi-politikonstabel Ole Sviland

Klagerens
 navn: Odd Immerstein
 stilling, alder: sjømann, 27 år, f. 2.4.1918
 bopel, arb.sted, telefon: Fjellsmauet 1, Stavanger, arb.sted: Stavanger Sjømannskole, styremannsavgd.
 melder muntlig at han har vært medlem av N.S.
 med begjæring om tiltale og straff.

Ansvarshaver
 — stilling, bopel, alder: _____

for _____

Forbrytelsen: _____
 Forseelsen: _____

Klag, formant, forkl: Høsten 1940 gikk jeg inn i Nasjonal Samling etter overenskomst innen vår kommunistiske selskap. Jeg gikk inn i partiet utelykkende for spionasje blandt N.S. folk, særlig Hirden.

Som vitner til dette kan oppgis:
 1. Marthon Egeland, Asylgt. 2, Stavanger, rørlegger.
 2. Guthorm Husvegg, Smalgangen 2, f.t. i tysk fangenskap
 3. Johan Skogen, Egersund, anleggsarbeider, f.t. i tysk fangenskap.

Av vår selle er følgende blitt skutt:
 Martin Johannesen, forskalingsnekker, Egersund.
 Arthur Emanuelsen, Spilderhauggt. 23, Stavanger

Vitne
Marthon Egeland
Odd Immerstein

chalsen

ut av NS på en måte som ikke vakte mistanke. Spørsmålet ble lagt fram for Odds gruppe, som besluttet at han skulle melde seg ut av NS snarest mulig.

Høsten 1941 var det splittelse innad i Stavanger NS. I den turbulente situasjonen som da oppsto, meldte han seg ut. Utmeldingen ble akseptert med virkning fra 1. januar 1942. Sammen med utmeldingsbrevet fulgte også krav om medlemskontingent for hele 1941. Det er uklart om denne noen gang ble betalt. I NS-registeret av 1945 står Odd fortsatt som medlem, noe som skulle bli skjebnesvangert for ham da landssvikoppgjøret kom.

Etter utmeldelsen fra NS lå Odd lavt. Han fikk arbeid hos Høyer-Ellefsen på Forus flyplassområde. Senere ble han sendt til Lista på tvangsarbeid for tyskerne. Mot slutten av krigen drev han med skogs- og gårdsarbeid. Hans anonyme tilværelse etter utmeldelsen ser ut til å ha hjulpet ham. Han ble ikke tatt i den store aksjonen mot den kommunistiske Tjemsland-gruppa i 1943. Det kan tyde på at han ikke deltok i organisert motstandsarbeid etter at han forlot NS.

Fred 1945. Odd får støtte – og kritikk

16. mai 1945 henvendte Odd Immerstein seg til politiet om sitt medlemskap i NS. I sin forklaring navnga han de øvrige i hans gruppe. Det viste seg at de hadde betalt dyrt for sin innsats i motstandsarbeidet. Martin Johansen og Arthur Emanuelsen var henrettet av tyskerne i Trandumskogen, Guthorm Husvæg og Johan Skogen var ennå ikke kommet hjem fra tysk fangenskap. Edvin Skog hadde tilbrakt halvannet år på Grini og hadde «ukjent adresse». Til tross for at både Martin Johansen og Arthur Emanuelsen ble torturert av Gestapo, har de tydeligvis klart å holde tett om Odd Immersteins spionasje mot NS. I motsatt fall ville dette fått skjebnesvangre konsekvenser.

Rogaland NKP behandlet «saken Odd Immerstein» i begynnelsen av august 1945. Det ble da vedtatt at Sverre Wetland, Karsten Berekvam og Martin Lea skulle framskaffe en erklæring om at Odd hadde jobbet i en motstandsgruppe i 1940. NKP gransket ham følgelig parallelt med landssvikpolitiets etterforskning.

Etter hjemkomsten fra Tyskland avga Guthorm Husvæg sin politiforklaring, hvor han støttet Odd fullt ut. Han påpekte at Odd var valgt til spionoppgjøret fordi han hadde

Odd Immersteins politiforklaring datert 16. mai 1945. Det navngis flere som kan bevitne at han gikk inn i NS som et spionasjeopdrag. Martin Johansen og Arthur Emanuelsen i samme partigruppe ble henrettet av tyskerne. (Kilde: Riksarkivet)

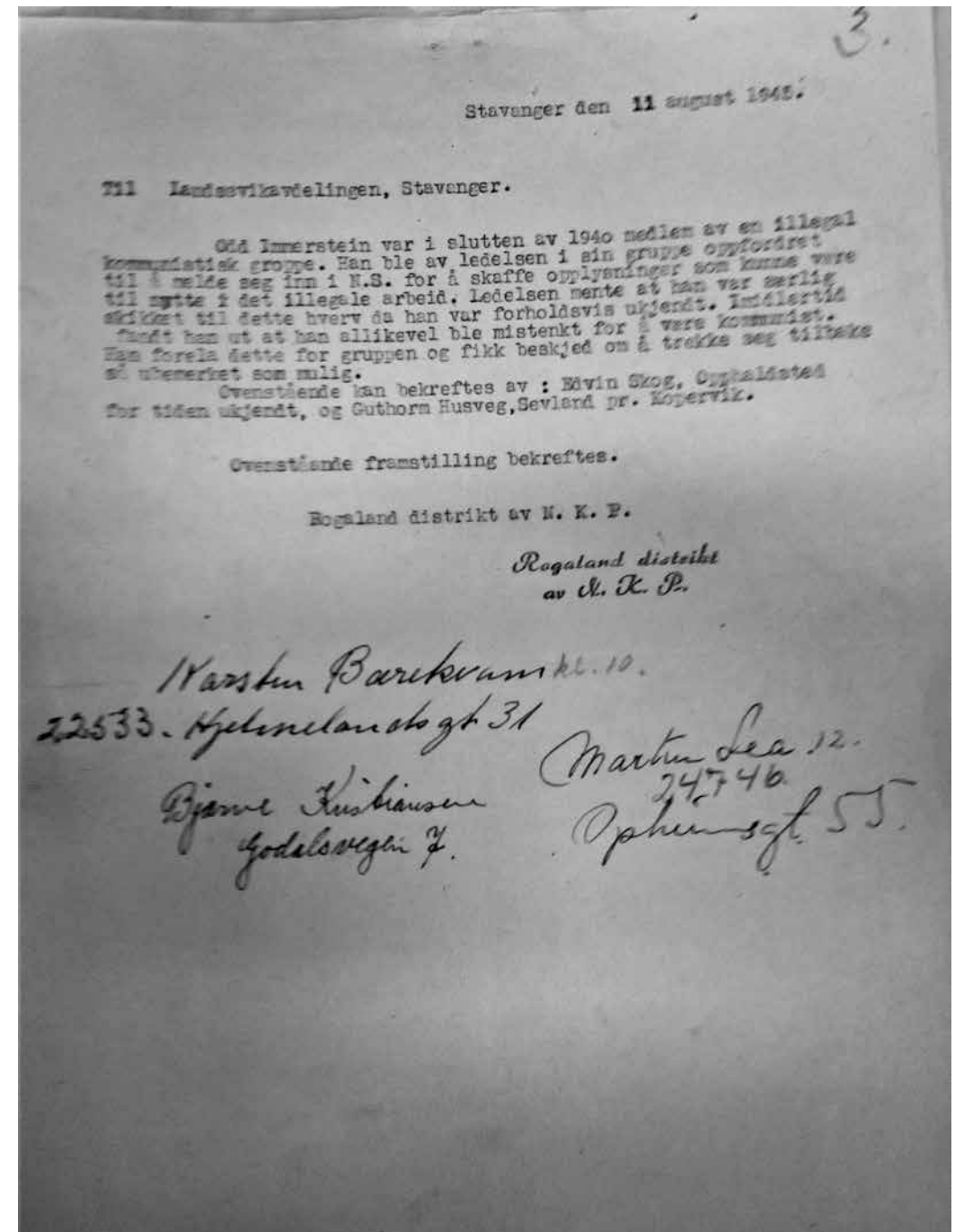
«... spesielle anlegg for å utføre illegalt arbeid.»¹⁰ Husvæg mente at rapportene fra NS-møtene hadde lokal betydning, men at den ikke ga den sensitive informasjonen de ønsket. Husvæg bekrefter at Odd ikke fikk tillit i NS og derfor måtte trekke seg ut. Han hadde imidlertid *ubegrenset tillit i partigruppa* og han ville tjene NKP, hevdet Husvæg.

Karsten Berekvam var kasserer i fylkespartiet i 1938–39 og ble da kjent med Odd. Berekvam forsvarte fullt ut hva partikameraten hadde gjort. Da Odd gikk inn i Hirden, var det for at han måtte «spille med», mente Berekvam.

Bjarne Kristiansen, leder av NKPs distriktsstyre i 1945, presiserte at Odd skulle skaffe opplysninger som skulle være *til nytte i kampen mot okkupasjonsmakten*. Kristiansen var ikke i tvil om at dette var et viktig ledd i motstandsarbeidet. Men han var også overbevist om at Odds oppdrag ville blitt frarådet av sentralledelsen i Bergen, hvis det ble framlagt der. På grunn av vanskelige kommunikasjonslinjer hadde gruppa handlet på egen hånd, hevdet Kristiansen.

Hvorfor er det grunn til å tro at partiledelsen i Bergen ville ha frarådet aksjonen? Én mulig årsak kunne være at Odds spionasjeoppdrag fant sted i den såkalte *paktperioden*. Politiske motstandere har gjennomgående i etterkrigsåra beskyldt kommunistene for først å drive motstandskamp da Nazi-Tyskland angrep Sovjetunionen 22. juni 1941. Historikere la lenge samme syn til grunn. Årsaken skulle angivelig være ikke-angrepspakten Sovjet hadde inngått med Tyskland i august 1939. Men da de sovjetiske arkivene ble åpnet i 1991, viste dokumentene der at kommunistene ble instruert om å drive politisk motstand både mot NS og mot tyskerne allerede fra sommeren 1940. Forbudet mot NKP kom på grunn av partiets nære forhold til Sovjetunionen, som på det tidspunktet var utpekt som angrepsmål av Hitler. Det framgår også av de tyske meldingene til Berlin – «Meldungen aus Norwegen» – at de norske kommunistene ble sett på som en trussel mot Nazi-Tyskland allerede sommeren 1940.

En mer plausibel forklaring på at ledelsen i Bergen ville ha nektet spionasjen, kan være den høye risikoen for å bli avslørt. Hele det kommunistiske miljøet i Stavanger-distriktet sto i fare for å bli revet opp. Dette kunne i sin tur gi en dominoeffekt som også rammet kommunistene i Bergen. I 1941 hadde tyskerne definitivt tatt av silkehanskene.

Bekreftelse fra Rogaland distrikt av NKP hvor ledende partimedlemmer bekrefter spionasjeoppdraget. (Kilde: Riksarkivet)

Andreas Cappelen. Statsadvokat for landssviksaker i Rogaland bekreftet at saken mot Odd Immerstein er henlagt. Foto: Stavanger byarkiv.

Samtidig med at Odd meldte seg ut av NS ble elleve medlemmer av den stavangerbaserte Oftedahl-gruppa henrettet av nazistene – på grunn av spionasje.

Etter at vitnene var avhørt i august 1945 laget Andreas Cappelen sin betenkning i saken. Cappelen var da statsadvokat for landssviksaker i Rogaland. Det endte med at Odd fikk påtaleunntatelse og saken mot ham ble frafalt. Cappelen berømmet Odds intensjoner, men kom også med kritikk. Skaden ved å gå inn i Nasjonal Samling var større enn utbyttet av spionasjeoppdraget, mente statsadvokaten. Det å gå inn i NS styrket indirekte de tyske okkupantene, må ha vært Cappelens resonnement. Det er likevel påfallende at han innrømmet at han ikke kjente til hva som kom ut av opplysninger gjennom Odds medlemskap i NS.

NKPs granskning endte også med «frifinnelse». Men også der var noen forbeholdne. Veteranen Martin Lea sa rett ut at Odd «... bare med sin fremtidige holdning kan gjenvinne tillit overfor vår bevegelse.»¹¹

I slutten av september 1945 fikk Odd endelig de beskjedene han håpet på. Landssviksaken mot ham ble henlagt. Han slapp inn i NKP og mottok vitnemålet om bestått styrmannseksamen på Stavanger Sjømannsskole.

Hvem var Odd Immerstein?

Odd Immerstein var født 2. april 1918 i Sokndal. Foreldre var Thelaus og Helene Immerstein. Thelaus var fra Immerstein i Sokndal og Helene fra Bømlø. Thelaus og Helene fikk ti barn i åra 1908 – 1925. De fem eldste barna var født i Stavanger, de tre neste i Sokndal og de to yngste i Tananger.

Thelaus var bygningsnekker og blant de mange fra landsbygda som ble politisk radikalisert i møte med byen. I hans fagforening Stavanger Trearbeiderforening er det grunn til å tro at Thelaus ble påvirket av blant andre Olaf Larsen. Larsen var leder i foreningen, NKP-veteran fra partidannelsen i 1923 og sentral i Tjemsland-gruppa under motstandskampen. Thelaus fant etter hvert sitt politiske ståsted i kommunistpartiet.

Som tiåring i 1928 flyttet Odd med familien til et småbruk på Ådnanes i Strand kommune. Thelaus var da gårdbruker, samtidig som han pendlet på jobb i Stavanger. Den eldste broren Torleif overtok gården i 1938 og resten av familien bosatte seg i Fjellsmauet 1 på Stavangers østkant.

Odd reiste til sjøs i 15-16 årsalderen, kanskje inspirert av storebror Nils sine erfaringer fra sjølivet.

Da krigen kom gled stadig flere i familien inn i kommunistpartiet og i de første etterkrigsåra var hele åtte i familien innmeldt i NKP: Foreldrene Thelaus og Helene, samt seks av barna, Nils, Knut, Halfdan, Kåre, Tordis og Odd. I tillegg fant flere av Odds søsken ektefeller som var kjente kommunister. Gudrun giftet seg med Harry Radlgruber i 1940. Radlgruber var i de første etterkrigsåra den fremste NKP-tillitsvalgte i Strand kommune og sto blant annet på førsteplass på kommunevalglista i 1947. Også Trygve Stokka, ektefellen til Tordis, var partimedlem i mange år etter krigen.

I 1948 giftet Odd seg med Anne Berit Davanger. Hun var fra Askøy, men vokste opp i Egersund. Odd var da en periode stein- og jordarbeider, men tok raskt opp igjen sjømannslivet som skipsoffiser. Anne Berit tok telegrafisteksamen og seilte deretter i utenriksfart sammen med sin mann. I 1952 fikk de en sønn, Tor. Allerede som toåring ble det konstatert at han hadde polio. Til tross for svak helse viste Tor ekstraordinære intellektuelle evner i oppveksten. I gymnastiden var han aktiv i Bergen SUF(m-l).¹² Under en russetur i 1971 døde Tor av hjernehinnebetennelse. Ekteparet Immerstein fikk ikke flere barn og Odd var sterkt preget av sønnens død i resten av sitt liv.

Niesen Gøril Persche beskriver Odd som empatisk og omsorgsfull i møte med andre. Hun husker ham også som et følelsesmenneske, noe distré og nervøs i sin væremåte. I politiske diskusjoner var engasjementet alltid sterkt. Én episode kan illustrere både Odd og brødrene i så måte. På 1980-tallet en gang skulle Odd, Knut og Kåre besøke sitt barndomshjem på Ådnanes. Familien Persche skulle hente brødrene på Tau. Men da ferja fra Stavanger la til, dukket ingen Immerstein opp på kaien. Ferja var på vei til Stavanger igjen da den gjorde vendereis. I land gikk de tre brødrene. De hadde glemt å gå av ferja da den la til på Tau. Diskusjonen rundt kafébordet på ferja hadde vært for heftig og tatt hele deres oppmerksomhet. På den samme turen viste Odd en annen av sine særegenheter. Da de kom til Ådnanes la han seg flat på marka og kysset bakken under ham. På den måten viste han sin kjærlighet til barndomshjemmet.

Kristine Stokka, en annen niese, la tidlig merke til Odds sterke rettferdighetsans. Han tok alltid parti for de under-

priviligerte, nasjonalt som internasjonalt. Samtidig virket han litt konfliktsky, men også sårbar da han ble eldre. Det gjaldt ikke i politiske diskusjoner. Der var han og broren Nils ganske ekstreme, husker Kristine Stokka. De kunne skremme de unge med sitt voldsomme engasjement, når familien var samlet. Alene med onkel Odd eller onkel Nils var det annerledes. Da diskuterte de gjerne politikk, men rolig og uten noe press for å innta noe bestemt politisk standpunkt. Det var befriende og lærerikt for de unge. Krigen var derimot et ikke-tema når Odd var til stede samtidig med oss, hevder både Kristine Stokka og Gøril Persche.

Kristine Stokka har i mange år skammet seg over at så mange i moras familie støttet kommunismen. Hun visste ikke at så mange var partimedlemmer, særlig overrasket det at mormor Helene med sin kristne bakgrunn var med. I Helenes familie på Bømlo var de skeptisk til at hun giftet seg med sosialisten Thelaus Immerstein. Men kanskje ble Helene overbevist om at det ikke var noen motsetning mellom kommunisme og kristendom? Kristine Stokka tar gjerne sine foreldre og andre slektninger i forsvar. Immerstein-familien trodde på det teoretiske grunnlaget for kommunismen. Det var i tråd med dette samfunnet skulle organiseres. De kom fra enkle kår, var kunnskapsrike, veldig opptatt av likhet og rettferdighet og at arbeidsfolk sine rettigheter ble ivaretatt.

Ekteparet Immerstein var bosatt i Egersund på 1950- og 1960-tallet. I perioder hvor Odd hadde pauser fra sjømannslivet var han blant annet selger for et firma som forhandlet oljekaminer. På 1970-tallet flyttet paret til Askøy. Anne Berit var da sosialsjef i Meland kommune. Etter at yrkeskarrierene tok slutt flyttet ekteparet til Auglendsveien 5 i Stavanger, hvor Odd bodde til han døde i 1999.

Politisk sto Odd for det samme grunnsynet hele sitt voksne liv. De fleste i søskenflokket forble kommunister etter krigen, men de valgte ulik partitilknytning. I en periode på 1970-tallet sympatiserte Odd med AKP(m-l). Han deltok blant annet i debatter i Studentersamfunnet i Bergen, hvor han støttet dette partiets linje.¹³ Men i 1983, som 65-årig pensjonist, var Odd tilbake i NKP. Han var da listekandidat for Hordaland NKP ved fylkestingsvalget.

I 1981 døde Nils Immerstein. Eldar Myhre holdt en sterk tale for Nils i kapellet på Eiganes gravlund. Den må ha falt

i god jord, for i familieselskapet etterpå ble han bedt om å gjenta nekrologen. Da tok flere av kvinnene i selskapet ordet. De påsto at Nils hadde frafalt sitt kommunistiske syn på dødsleiet. Han døde som kristen, men ikke som kommunist, hevdet de. Men da tok Odd kraftig til motmæle. Det skulle ikke være tvil om den avdøde brorens politiske ståsted. Han kunne bevitne at broren døde som kommunist. Punktum. Odd og Nils hadde kranglet om en eiendom de begge hadde interesser i. Nå var det glemmt. Odd ble storebrorens garantist for at Nils til det siste sto fjellstøtt i den marxist-leninistiske ideologien.

Den glemte motstandsmannen

Odd Immerstein tok på seg å være spion i Quislings parti, på ordre fra sin kommunistiske partigruppe i Stavanger i 1940. Han ble etter frigjøringen forsvart av sine partikamerater, men det ble sådd tvil om motstandsaktivismen hans var ekte. Hans historie går inn i et mønster: Det kommunistiske utførte av motstandsarbeid ble mistenkeliggjort. Var motivene gode nok? Var det Sovjetunionens interesser som drev dem til motstandsarbeid?

I historien om Odd heftet det noe i tillegg til at han var kommunist. Han hadde gått inn i NS, selve landssvikpartiet. Som både kommunist og medlem av NS kom det til å hvile en tung mistanke mot Odd. Diskusjonen gikk lenge i Immerstein-slekta om Odds motivasjon for å gå inn i NS. Til og med broren Nils var vag da spørsmålet om Odds virke under krigen kom opp. De som kunne forsvare ham, var døde, ble det sagt. Andre som overlevde og kunne fortelle, var tause. Glemte var støtteerklæringene fra fredsdagene. Ingen kom på banen da den kalde krigen satte inn.

I 2020 står kritikken mot Odd Immerstein svakt. I så fall må vi vektlegge minussidene ved motstandsarbeidet generelt. De som drev med sabotasje og annen motstand måtte alltid leve med at tyskerne kunne slå hardt tilbake. Odd Immersteins spionasjeoppdrag ga isolert sett ingen stor gevinst for motstandsbevegelsen. Den er likevel et eksempel på et stort personlig offer som ble glemte under den kalde krigen. Innsatsen til Odd og gruppa hans viser også at kommunistenes politiske motstand startet tidlig. De var viktige aktører mens tilbakeholdenhet og apati fortsatt var hovedtendensen i befolkningen.

I landssvikarkivet i Riksarkivet var det fram til 2018 ingen som hadde søkt om innsyn i mappa til Odd Immerstein. De 20 gulnede arkene som fortsatt ligger der dokumenterer hvordan han ble en kommunistisk spion i NS og at dette var et ledd i motstandskampen.

Odd Immerstein fortjener heder for sitt motstandsarbeid. Kanskje var det nettopp *det* han ønsket seg da han i sitt siste leveår sendte bud på en journalist som ikke kom tidsnok.

Kilder og litteratur:

Riksarkivet – saksmappe i landssvikarkivet

Immerstein, Odd, Rogaland og Stavanger politikammer, Anr. 980.

Norsk Hjemmefrontmuseum

Jensen, Åke (1998): *Trekk av motstandskampen i Rogaland 1940–45*, upublisert manuskript.

Muntlige kilder - samtaler med forfatteren

Gøril Persche, Kristine Stokka, Dag Radlgruber, Eldar Myhre, Leiv Olsen og Tellef Hansen.

Litteratur

Arntsen, Jan Magne (2018): *En fortiet historie. Tjemsland-gruppa og kommunistisk motstand i Stavanger 1940–1945*, Piren Forlag, Stavanger.

Arntsen, Jan Magne (2017): *Tjemsland-gruppa. Den glemte historien om Gestapos største aksjon i Stavanger*, artikkel i *Stavangeren* nr. 2-3 2017.

Stahl, Knut (1962): *Motstandskampen 1940–1945*, bd. 3 i Wyller, Trygve og Stahl, Knut: «Av Stavangers historie under okkupasjonen 1940–1945», utg. av Stavanger kommune, Stabenfeldt Forlag.

Noter:

- 1 Opplyst av Geir Hansen, distriktsleder i Rogaland NKP 15.3.2013.
- 2 Stahl 1962: 241
- 3 Se blant annet Åke Jensen (1998) og Jan Magne Arntsen (2018)
- 4 Guthorm Husvæg, vitneforklaring 3.9.1945.
- 5 Komintern: Den kommunistiske internasjonale.
- 6 Opplyst av Dag Radlgruber. Han mener det var ca. 1970 at Nils Immerstein begynte å bruke disse skriftene i sin argumentasjon knyttet til kommunisme/kristendom.
- 7 Fra Odd Immersteins forklaring til landssvikpolitiet datert 16.5.1945.
- 8 Op. cit.
- 9 Opplyst av Tellef Hansen. Da han ble kjent med Odd ca. 1971 fikk han vite om hvordan Odds periode i NS splittet Immerstein-familien.
- 10 Guthorm Husvæg, vitneforklaring 3.9.1945.
- 11 Martin Lea, vitneforklaring 24.8.1945.
- 12 Opplyst av Tellef Hansen.
- 13 Opplyst av Leiv Olsen og Tellef Hansen. Begge bekrefter at Odd sympatiserte med AKP(m-l) i en periode på 1970-tallet. Både Olsen og Hansen var da var aktive i Bergen AKP(m-l), mens Odd bodde på Askøy.

47957
212
REGISTRATION CARD

Surname WINTHER Christian Name(s) Frithjof
(IN BLOCK LETTERS) U.K. National Registration No.

Passport No. from (at) Stavanger

Born: (year) 1913 (date) 22/6

Parents: (Name and Address)

Closest Relations in Norway (Name and Address, State "Wife" or "Child" and underline those who are economically dependent on you)

Present position..... Income..... Any means in this country.....

Civil Education..... Do you speak English?.....

Situations during past 5 years.....

Last Ship (Name and Owners) S/S. H. G. Dumfries
22/3, 41 Corn. udyktig. London
W. B. & Co. Ltd.

Military No..... in Norway..... /..... in England..... /

Previous Military Service.....

Territorial Service..... Training and Division.....

Naval Service..... Which Division.....

If no Military training give reasons.....

Any Special Information. Had work in S. Africa, volunteered Norw. Army, disch. intended to go back to County Hotel while putting out a fire bomb. Funeral took place Thursday 27/6/41.

Permanent Address in U.K. 23/24 County Hotel

Alterations in Address.....

Frithjof Winthers registeringskort ved ankomst Storbritannia. Kilde: Riksarkivet

ÅSHILD SÆLAND

FRITHJOF WINTHER –
"KILLED THROUGH ENEMY
ACTION"

«WINTHER, FRITHJOF, gullgraver, Stavanger. Født 22. juni 1913 i Stavanger, s. av skipsfører Frithjof Winther, f. 1887 i Hamarøy, d. 1936 i Sør-Afrika, og Grethe f. Kjøllevik, f. 1890 i Strand i Rogaland. Skoleskipkurs. Arbeidet i gullgruvene i Johannesburg i Sør-Afrika. Da krigen brøt ut i Norge, meldte han seg til de norske styrkene i England og ble sendt til trening i Skottland. Kom senere inn i det frivillige brannkorps i London, og omkom 16. april 1941 under slokningsarbeid. Gravlagt i London. Omtalt i Stavanger Aftenblad 5. juni 1941.»

Sitatet er hentet fra «Våre falne» bind 4 side 539. Dette firebinds bokverket ble utgitt av Den norske stat i perioden 1949 – 1951. I tillegg til korte biografier med bilder av de ca. 11.500 nordmenn som falt for Norge under andre verdenskrig, inneholder verket artikler om den norske krigsinnsatsen. Verket ble gitt i gave til den nærmeste etterlatte etter hver av de falne, på vilkår at de hadde «vist en god nasjonal holdning» under krigen, og ble stort sett finansiert ved at deres hjemkommuner gav et bidrag på 50 kroner pr. gave.

En gullgraver fra Stavanger som ved krigsutbruddet i Norge reiste rundt halve kloden for å melde seg til alliert krigstjeneste og mistet livet i brannsløkningsarbeid et snaut år senere. Historien fascinerte og jeg ville prøve å finne mer ut om livet hans, krigstjenesten og omstendighetene rundt hans død.

Forsøket på å rekonstruere Frithjofs Winthers korte liv ble en møysommelig prosess og det er kun noen få av hendelsene i livsløpet hans som kan dokumenteres via arkivkilder. Primærkildene er fra det norske arkiverket og fra

digitaliserte aviser. Ellers bygger framstillingen på sekundærkilder, samtaler og epostutvekslinger med slektninger og nettsteder som det er gjort rede for i kildegrunnlaget.

Familie, oppvekst og ungdomstid

I folketellingen av 1910 finnes opplysninger om Frithjofs foreldre. Faren, skipsfører Frithjof Winther, ble født på Hamarøy i 1887. I 1910 var hans antatte oppholdssted Gøteborg. Moren, butikketjent Grethe Kjøllevik, ble født i Strand i 1890, bodde i Løkkeveien 30 og arbeidet i et bakeri.

Hvis det stemmer at skipsfører Winther oppholdt seg i Gøteborg i 1910, kan det ikke ha tatt så lang tid før han satte kursen vestover. I november 1911 giftet han seg med Grethe og en måned senere ble datteren Jensine født.

Den lille familien flyttet fra Strand til Stavanger, og i juni 1913 kom Frithjof til verden. De bodde da i Suldalsgaten 61. I 1914 ble sønnen Elmer født, og i 1916 økte familien ytterligere med sønnen Per. Tragedien rammet familien Winther på høstparten dette året, vesle Per døde bare seks måneder gammel.

I 1919 ble den yngste i søskenflokket født, datteren Aslaug, og i 1920 begynte Frithjof i første klasse på Storhaug skole.

Frithjof slet nok en del med skolegangen. Han måtte gå 3. klasse to ganger. Skoleåret 1925 / 26 gikk han i 4. klasse på Våland skole. Det finnes ingen notater om skoleskifte eller lignende. Etter 4. klasse er det ingen spor av ham i relevante elevprotokoller, så det har ikke vært mulig å slå fast hvor og når Frithjof avsluttet skolegangen. Broren Elmer var avgangselev på Kampen skole våren 1928.

Boksing var en av de idrettsgrenene som hadde relativ stor oppslutning i mellomkrigstiden, så også i Stavanger. I bl.a. Viking, Stavanger Idrettsforening (SIF) og lag tilknyttet Arbeidernes Idrettsforbund (A.I.F.) ble det drevet med organisert boksing. Våren 1929 bokset Frithjof for SIF, som på denne tiden hadde flere bokser som hevdet seg godt på nasjonalt nivå, bl.a. Ole Røisland og Harald Aasland.

I følge «Våre falne» gjennomgikk Frithjof et «skoleskipskurs». Våren 1930 var han elev ved skoleskipet «Statsraad Lemkuhl». Her fant han seg tydeligvis godt til rette og så kanskje for seg å gå i farens fotspor som skipsfører. Ifølge skipets bedømmelsesprotokoll var Frithjof Winther «me-

get» lærevillig og fikk også karakteren «Meget godt» i «Du- elighet, Flid, Orden og Opførsel». Det slås fast at han kan anbefales som «Jungmand», som var andre trinn i matrosutdannelsen.

Emigrasjon til Sør-Afrika

Familien Winther flyttet relativt ofte, og sent på høsten i 1930 var den 17-årige Frithjof sammen med resten av familien nok en gang på flyttefot. Denne gangen var det ikke flytting internt i Stavanger by. En stor og avgjørende beslutning var tatt; emigrasjon til «Afrika», nærmere bestemt Sør-Afrika.

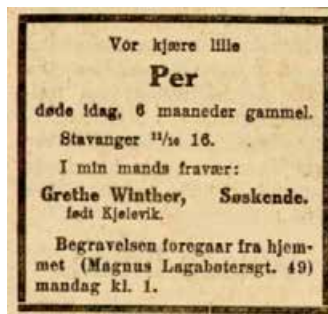
Ingen vet i dag med sikkerhet hvorfor familien valgte å emigrere, men slektninger mener at mulighetene for å tjene gode penger på hummerfiske og hvalfangst kan ha spilt en avgjørende rolle. De forteller videre at skipsfører Winther og mannskapet tok den lange reisen fra Stavanger til Sør-Afrika i skipet «Framtid 1», mens Grethe Winther og de fire barna reiste med et passasjerskip fra London. Videre fortelles det at da familien Winther ankom Sør-Afrika, bodde de den første tiden i den vesle havnebyen Port Nolloth på nordvestkysten, før de senere flyttet til Cape Town.

I 1930 bodde det ca. 650 nordmenn i Sør-Afrika. På denne tiden var det var et aktivt norsk miljø i Cape Town med en norsk forening som ble stiftet allerede i 1897.

På den tiden familien Winther dro fra Norge, var det store forekomster av «crayfish» (hummer) langs kysten av Kapp-provinsen, og Cape Town var en sentral mottakshavn. Ifølge slektninger leverte Frithjof Winther og sønnene hummer til flere restauranter i byen, og deltok også i hvalfangst. I mellomkrigstiden var nordmenn involvert i den intensive hvalfangsten som ble drevet på de afrikanske fangstfeltene og i Sørishavet.

Grethe Winther fant seg aldri til rette i Sør-Afrika, og sammen med yngstedatteren Aslaug reiste hun etter fire – fem år tilbake til Stavanger. I 1936 ble familien rammet av et nytt dødsfall; skipsfører Winther dør av sykdom, kun 49 år gammel.

I 1939 forlot også eldstedatter Jensine Sør-Afrika og returnerte til Stavanger. Samme år flyttet også brødrene Frithjof og Elmer fra Cape Town. De begynte å arbeide som riggere i gullgruven West Rand Consolidated Mines Ltd. i Krugersdorf, nordvest for Johannesburg.

Faksimile fra Stavanger Aftenblad 14. oktober 1916.

Faksimile fra Stavanger Aftenblad 8. desember 1936.

Familien Winther fotografert høsten 1939, like før emigrasjonen. Frithjof bakerst til venstre. Skipsfører Winther var på dette tidspunktet på vei til Sør-Afrika i egen båt. Foto: Privat

Nr.	Winther, Frithjof	Shipsfører.
87 ¹² / ₉		
16 ⁷ / ₁₀	Magu. Lagaköler, 49	
16 ¹⁴ / ₁₀	Guldaløgt 14	
26 ²⁶ / ₄	Styrvindst 2	
26 ²⁵ / ₁₅	Styrvindst 15	
29 ¹⁶ / ₁₀	Rosenkildegt 15	
30 ¹ / ₁₂	Afrika	

Kilde: Statsarkivet i Stavanger.

Verdenskrigen, opplevd i Storbritannia

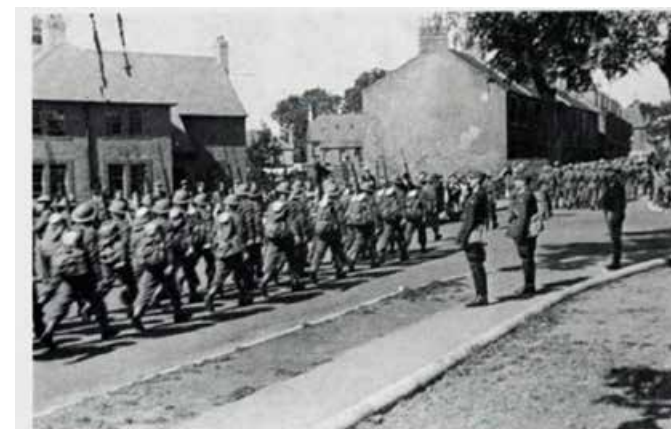
Skottland og England inntar en helt spesiell plass i norsk krigshistorie. Flere tusen nordmenn hadde tilhold i Skottland og i engelske byer som London og Liverpool under krigen.

Begynnelsen til en norsk militær virksomhet i Storbritannia i 1940 kom i stand ved at A/S Borregaards representant i London, vernepliktig kaptein Nils Harald Petersen, tok på seg å fungere som militærattasjé ved Den norske legasjon i London. En av hans første oppgaver ble å registrere frivillige norske borgere bosatt i Storbritannia som ønsket å gjøre en krigsinnsats for hjemlandet sitt.

Tidlig på sommeren 1940 startet arbeidet med å etablere en norsk hær i Storbritannia. I Dumfries på vestkysten av Skottland, ble det etablert en norsk mottaks- og samleleir, «Norwegian Reception Camp».

Erik Aanensen (Aanensen 1974) omtalte byen slik: «Dumfries er en ærverdig gammel by, preget i sin arkitektur av distriktets røde sandsten, og den ble kjøpstad ved kongebrev omkring år 1100. ... Byen er ellers markedsby for det stort sett flate, småkuperte landbruksdistrikt som omgir Dumfries, ennskjønt der også finnes høydedrag som går opp til 600 – 700 m.o.h.»

Forlegningen for den første norske kontingenten på ca. 200 mann var i et nedlagt spinneri; «The Troqueer Mills». 12. april 1940 ble det arrangert et møte i det norske konsulatet i Johannesburg hvor flere meldte seg frivillig til innsats

Fra Kongen og Kronprinsens besøk. Forbimarsj etter inspeksjon på fotballeiten. Bildet er tatt utenfor Troqueer Mills. Til høyre de kongelige og oberstløytnant Stenersen.

Fra Erik Aanensens bok «Når vi kommer inn fra havet»

for de norske styrkene. Ca. 23. april 1940 reiste en gruppe nordmenn på egen bekostning til London og meldte seg til tjeneste ved den norske legasjonen i London. En av dem var Frithjof Winther og han ble utskrevet til Hæren 7. juni 1940.

Erik Aanensens (Aanensen 1974) forteller videre:

«... Jeg var én blant mange, mange nordmenn som da Norge ble angrepet 9. april 1940 befant seg utenfor Norges grenser og som meldte seg til tjeneste. De som av forskjellige grunner befant seg i Storbritannia var så heldige – fordi veien var kortest – å få anledning til en stund å være med under kampene hjemme i Norge. Men ikke bare i Storbritannia, nei. Fra hele verden kom nordmenn for å gjøre sin plikt mot fedrelandet. De hadde ikke glemt hva de hadde sunget siden barndommen: «... også vi når det blir krevet.» De kom, foruten fra Storbritannia, fra Frankrike, fra Nord-Afrika og fra Sør-Afrika, fra Persia, Brasil og Argentina kom de til Dumfries i Skottland. Og foruten de mange som hadde levet og arbeidet i fremmed land, var det alle de mange sjøfolk hvis skip var blitt senket, og alle hvalfangerne på vei hjem fra Antarktisk. Dette ble således grunnstammen i de norske styrker i Skottland. Senere kom også mange fra Norge som unnslopp i alle slags farkoster like til åpne skjekter.»

22. juni 1940, på Frithjof Winthers 27-årsdag, besøkte kronprins Olav leiren hvor det da var 69 offiserer og 761 korporaler og menige.

Fra Erik Aanensens bok «Når vi kommer inn fra havet»

Nyankomne rekrutter ekserserer med stokker og kosteskaft. Bildet antagelig tatt under første kongebesøk 1940, Kronprinsen kan sees sammen med en av våre offiserer i bakgrunnen.

Det ble satt i gang med militær opplæring, men den var i begynnelsen preget av mangler på våpen, ammunisjon, kjøretøy og annet utstyr. Mannskapene var uniformert og noe utstyr var brakt over fra Norge, men bevæpning av den norske hæravdelingen ble på dette tidspunkt ikke prioritert. Eksilregjeringens hovedlinje når det gjaldt Forsvarets innsats, var å gi marinen, flyvåpenet og handelsflåten første-prioritet på bekostning av hæren. Vurderingen var at det var slik Norge mest effektivt kunne bidra til krigen.

Det finnes dessverre ikke tilgjengelig informasjon om Frithjof Winthers tjenestetid i Skottland 1940 – 41.

I perioden april – juni 1940 okkuperte Tyskland utenom Norge også Danmark, Nederland, Belgia og Frankrike. Storbritannia sto nå alene, kun beskyttet av Den engelske kanal, flyvåpenet og marinen.

Det tyske nazi-regimet forberedte en invasjon av øyriket. Den første betingelsen for suksess var å få luftherredømme over invasjonsområdet. Den tyske luftoffensiven ble innledet i august 1940, men selv om Luftwaffe var overlegent både når det gjaldt antall fly og piloter, maktet det ikke å sette britenes Royal Air Force ut av spill. Allerede i begynnelsen av september besluttet Hitler å utsette invasjonen på ubestemt tid. Strategien ble endret. Luftwaffe gikk over til nattlige bomberaid (Blitzen) mot større britiske byer som Bristol, Coventry, Liverpool og London, men greide ikke å bryte ned britenes moral eller ødelegge industriproduksjonen.

Spesielt utsatt var London. Mellom 7. september og 3. november 1940 ble byen angrepet hver natt. Under Blitzen ble i alt ca. 50 000 sprengbomber og millioner av brannbomber sluppet over London. I underkant av 30.000 personer mistet livet, ca. 50.000 ble alvorlig skadet og hundretusener ble hjemløse.

I mai 1941 ble majoriteten av det tyske Luftwaffe flyttet østover for å bidra til angrepet mot Sovjetunionen, og hoveddelen av de tyske bombetoktene mot Storbritannia var over.

Det norske miljøet i London

Det var et uensartet norsk miljø som etablerte seg i London 1940 – 41. Fra kongen, kronprinsen, regjeringsapparatet og rederiet Notraship til sjøfolk, hvalfangere og frivillige

Propagandaplakat produsert av HM Stationary Office London

som ville kjempe militært mot den tyske okkupasjonen av Norge.

Hvor skulle sjøfolkene, hvalfangerne og andre nyankomne oppholde seg? Det ble oppnådd enighet mellom britiske og norske myndigheter om opprettelse av et Norsk Sjømannssenter, og det første ble opprettet i mai 1940, lokalisert i Westminster Bridge Road. 16. september 1941 ble bygningen truffet under et flyangrep, men ingen personer ble skadet.

Handelsdepartementet nedsatte umiddelbart en komité som skulle skaffe nye tilbud. 13. desember 1940 ble County Hotel med adresse 8 – 11 Upper Woburn Place i Bloomsbury overtatt som norsk sjømannshotell. Det hadde 175 værelser med plass til 215 personer.

Den norske eksil-regjeringen kjøpte også et annet hotell sentralt plassert i byen, det var Shaftesbury Hotel i Monmouth Street nær Piccadilly. Begge hotellene ble solgt etter krigen, det siste i 1948. County Hotel eksisterer under samme navn i dag, mens Shaftesbury Hotel i dag er Radisson Blu Edwardian Mercer Street Hotel.

Side om side med County Hotel ligger Tavistock House. Her leide eksil-regjeringen deler av huset for å etablere velferdstjenester. Disse to bygningene, sammen med den norske sjømannskirken, var viktige bo- og tilholdssteder for både sjøfolk og andre nordmenn i London under krigen.

Frithjof Winthers militære rulleblad. Kilde: Riksarkivet

GENERALKRIGSKOMMISSARIATET		RULLEBLAD			
NR.	NAVN.	FØDT	FØDESTED	FORELDRE	
212	Wintjer Frithjof	1913 29.8	Stavanger	Greta Wintjer ADR. 35 Langsgt. Stavanger	
CIVIL UTDANNELSE OG STILLING		MILITÆR TJENESTE		DELTAT I KRIGEN	
---		---		AVD. -- HVOR TID	
UTSKREVET TIL	DATUM	AAR	MILITÆR DYKTIGHETSGRAD	MERKNAD	
Hæren	7.6.	40	---	din. 17.3. 41 -d. 17. 4. 1941 (døpt)	

De siste dagene

17. mars 1941 må ha vært en tung dag for Frithjof Winther, da ble han dimittert fra Hæren. På registreringskortet hans står det «udyktig», men ingen nærmere opplysninger om hva udyktigheten besto i. Turen gikk straks med tog til London. Planen var å ordne skipstransport tilbake til Sør-Afrika, og dagen etter dimitteringen tar han inn på County Hotel.

Noen av de mest massive flyangrepene mot London fant sted fra 21-tiden 16. april til de tidlige morgentimene 17. april 1941. «The Wednesday of the Blitz» er 17. april 1941 senere blitt kalt. Over 1000 sivile omkom i disse angrepene. Bombene ble primært sluppet over sentrale og sørlige bydeler i London. Jernbanestasjonene St. Pancras / King's Cross, samt Holborn og Bloomsbury-området ble blant andre hardt rammet.

Basil Woons (Woons 1941) omtaler dette, kanskje i vel patriotiske ordelag:

“... Bloomsbury has been hard hit. Yet in Marchmont Street, thoroughfare of humble retailers, not a shop has closed, except, indeed, those which have been hit, or evacuated as dangerous by the police. They are all open and doing business as usual. The shopkeepers themselves are all at their accustomed places by eight o'clock in the morning. I notice a few fresh faces among the assistants, but that is because many have been called up. There has been no evacuation and no panic, and what is true of Marchmont Street is true of every other district in London”.

Frithjof Winter, sammen med to andre norske beboere på County Hotel, ble drept denne natten mens utallige brannbomber ble sluppet over London.

Dødsfallet ble omtalt i et brev fra «Norwegian Army Camp, Skottland» til den norske generalkonsul Torbjørn Seippel i Cape Town:

«... killed by enemy action (bomb) outside the Hotel while he was trying to extinguish an incendiary bomb. This happened during the night between 16th – 17th April last, and he was buried on the 24th April at the Norwegian Churchyard in London.”

De tre omkomne nordmennene ble begrav på den norske delen av kirkegården i Greenwich, sørøst for London.

Familien i Norge var uvitende om at Frithjof Winther var reist til Storbritannia for å verve seg til krigstjeneste og fikk beskjeden om dødsfallet fra Røde Kors i mai 1941.

Brannene etter tyske bombeangrep raser ved Holborn Circus. Fotografiet skal være tatt i morgentimene 17. april 1941 og viser bygningen til firmaet Negretti & Zambra i flammer. Til høyre en statue av prinsgemal Albert. (Foto: Ukjent / bridgemanimages.com)

«No. of Entry»	«Name of person buried»	«Place where death occurred»
1308	Otto Sabstad	Woburn House, St. Pancras
1309	Frithjof Winther	Woburn House, St. Pancras
1310	Alfred Elias Pettersen	Woburn House, St. Pancras

(Kilde: Register of burials in the Greenwich Cemetery 24.04.1941)

**Stavangermann
omkommet i
London.**

Frithjof Winther

familien til Sør Afrika, hvor kaptein Winther sammen med sine to sønner bl. a. drev med hummerfiske. Kaptein Winther døde for omkring 4 år siden og hans hustru og datter, som ble gift der nede reiste siden hjem og er nå bosatt her i byen. Sønnene ble tilbake og det siste man visste om dem var at de arbeidet ved gullminene i Johannesburg. Frithjof var de siste tre år rigger ved en av Krugers dorps miner. Siden krigens utbrudd har man ikke hørt noe fra dem. Man hadde således ingen anelse om at Frithjof var kommet til London.

Frithjof Winther var en meget avholdt, pålitelig og dyktig ung mann. Budskapet om hans tidlige bortgang vil bli mottatt med dyp sorg av alle som kjente ham

— 3 politimenn og 2 arbeidere er drept under et sammenstøt på Manilla mellom politi og arbeidere tilhørende fagforeningen.

er i følge melding gjennom Røde Kors til familien her i byen omkommet i London, som følge av en krigsulykke. Han ble begravd 7 mai.

Frithjof Winther som bare ble 28 år gammel, var født i Stavanger som sønn av skipsfører Fr. Winther, sist medeier i og fører av fiskedampskipet «Fremtid I». For omkring 12 år siden utvandret hele

Malerier kjøpes.

Gammel norsk kunst kjøpes pr. kontant. Henv. kunsthändler Westeson, hotell Victoria, Stavanger, mandag 9. og tirsdag 10. juni.

**BLOMQUIST
KUNSTHANDEL A/S**

Faksimile fra Stavanger Aftenblad 5. juni 1941.

Frithjof Winthers grav på den norske delen av Greenwich Cemetery. (Foto: Privat)

Avslutning

Frithjof Winthers liv ble kort og begivenhetsrikt. For en 17-åring må det ha vært spenning og usikkerhet knyttet til bestemmelsen om emigrasjon til Sør-Afrika. Årene der blir til dels dramatiske. Familien ble etter få år i landet splittet, da mor og yngste søster reiste hjem til Stavanger. 22 år gammel mistet han faren sin og tre år senere returnerte også eldste søster til Norge.

Brødrene Frithjof og Elmer valgte å bli i Sør-Afrika. De brøt opp fra kystbyen Cape Town, som på 1930-tallet var en internasjonal by med en betydelig andel europeiske innvandrere, til arbeid som riggere i gullgruvene nordvest for Johannesburg. Frithjof Winthers siste kjente adresse i Sør-Afrika var «Grand Hotel, Krugendorp, Transvaal.»

Tre dager etter den tyske invasjonen av Norge tok Frithjof Winther det skjebnesvangre valget om å ta den lange turen fra Sør-Afrika til London for å melde seg til tjeneste i den norske hæren. Et år senere dør han i en natt preget av de mest infernalske brannene som rammet London under Blitzen.

Det har som nevnt vært et møysommelig arbeid å finne kilder som kunne utdype det lille som er kjent om Frithjof Winther. Flere forsøk på å finne utfyllende informasjon endte uten resultat. Arkivene fra mellomkrigstiden i den norske ambassaden i Pretoria er ikke tatt vare på. I 1957

ble familien Winther rammet av nok et plutselig dødsfall. Frithjofs bror, Elmer, døde i en drukningsulykke 43 år gammel. Barna hans var da i førskolealder og vet i dag lite og ingenting om familiens Winthers første tiår i Sør-Afrika. Om onkelen vet de bare at han omkom i en brann i London under krigen. En nevø og en niese bosatt i Strand kan formidle familiehistorie, men lite annet enn det som allerede er kjent om Frithjof Winther.

Fra Norsk Hjemmefrontmuseum kom den overraskende og skuffende meldingen om «Vi har dessverre sparsomt med opplysninger om nordmenn i de norske styrkene i Storbritannia», og at «NHM har sett på relevante arkiv som kan inneholde opplysninger om Frithjof Winther, men vi må dessverre melde at vi ikke har funnet noen kilder på ham. Vi har ikke funnet han i de registrene vi har på ankomne nordmenn i Storbritannia.»

Riksarkivets dokumentasjon omhandler dødsfallet i London og korrespondanse om mulig erstatning til moren Grethe Winther. Etter en omfattende og langdryg saksbehandling ble hun tilkjent etterlattepensjon i 1954, fire år før hun døde.

Frithjof Winthers historie er en av mange krigshistorier som ikke er kjent eller i særlig grad dokumentert, bortsett fra de stikkordmessige opplysningene som finnes i «Våre falne».

Kildegrunnlag:

Bergen byarkiv

BBA/A-6476/P/27 Bergens skoleskib og seilskipet statsraad Lehmkuhl

Norsk Hjemmefrontmuseum

Brev datert 08.03.2016. Referanse 2016/010042-002/Forsvaret/919

Royal Borough of Greenwich: Burial Registers for Greenwich Cemetery 1941

Statsarkivet i Stavanger

Stavanger folkeregister – utflyttet 1916 – 1965 kvinner og menn

(nr. 133 og 231)

SAST/A-101828/H/Ha/Hab/L0005 Strand sokneprestkontor, Klokkerbok nr. B 5, 1904-1934

SAST/A-101814/001/30/30BA - St. Johannes prestegjeld, Ministeralbok nr. A9 1011 – 1921

Stavanger byarkiv

Storhaug skole – skoleåret 1920 /21: dagbok for 1. klasse gutter og piker

Våland skole – skoleåret 1925 / 26: dagbok for 4. klasse gutter

Kampen skole – skoleåret 1927 / 28: dagbok for 7. klasse gutter

Riksarkivet

RA/S-2081 Det norske innskudds- og trekkontor i Oslo: serie Fea – Londonregistret

RA/S-2259 eske 12592 Utenriksdepartementets dødsbosaker

RAFA-1935 Generalkrigskommissariatet, 1940–45 (London).

Aviser

Stavanger Aftenblad

- 14. oktober 1916
- 21. mars 1929
- 8. desember 1936
- 5. juni 1941

Nettsteder:

https://no.wikipedia.org/wiki/Norsk_hvalfangst_i_Afrika

<http://www.sydhav.no/Artikkelarkiv/hvalfangst.htm>

<https://lokalhistoriewiki.no/wiki/London>

https://snl.no/Norges_forsvar_under_andre_verdenskrig

<https://www.digitalarkivet.no/census/search/1910>

<https://no.wikipedia.org/wiki/Blitzen>

www.norskeforeningen.co.za

https://en.wikipedia.org/wiki/Norwegian_South_Africans

https://snl.no/Slaget_om_Storbritannia

<https://www.britannica.com/event/the-Blitz>

Litteratur:

De sorte og hvite: Heia SIF i 100 år (2005). Utgitt av Stavanger Idrettsforening.

Fjærli, Eystein (1982). Den norske hær i Storbritannia 1949 – 45. Oslo: Tanum Norli.

Hjeltnes, Guri (1995). Handelsflåten i krig 1939 – 45 : Sjømann – Lang vakt. Oslo: Grøndahl Dreyer.

Våre falne (1949 – 1951) : bind 4. Oslo: Grøndahl.

Woon, Basil (1941). Hell came to London. A reportage of the Blitz during 14 days. London: Peter Davies.

Aanensen, Erik (1974.) Når vi kommer inn fra havet. Oslo: Dreyers forlag.

ASGEIR LODE

HAN GA SITT LIV I TELAVÅG-TRAGEDIEN

– De må vakna! Ein heil skokk med væpna tyskarar er på veg mot huset!

Kanskje var varselet fra ungjenta Elisabeth Telle ikke mer enn det, der og da.

Trolig skalv hun i stemmen idet hun ropte beskjeden opp loftstrappa til de to karene fra Kompani Linge. Dette var noen timer før kirketid, den siste søndagen i april 1942 i Telavåg.

De to norske agentene Arne Meldal Værum fra Hinna og Emil Gustav Hvaal fra Tønsberg bråvåknet og karret seg ut av sengene i huset til Lauritz Telle i Telavåg. De fant fram våpnene og gjorde seg klare. Datoen var 26. april 1942. For alle som overlevde Telavåg-tragedien og ettertiden, vil hendelsene denne dagen stå som en av de mest tragiske i sør-norsk krigshistorie.

Både Arne Meldal Værum og Emil Gustav Hvaal var unge menn. Arne Meldal Værum var yngst. Han ble født i Stavanger, 10. desember 1919. Foreldrene var Peter og Berit Værum. De fikk barna Margrethe og Arne, som var eldste barnet i familien. Han rakk ikke å fylle 23 år.

Emil Gustav Hvaal var født 27. september 1908 i Lærdal i Sogn. I voksen alder flyttet han til Tønsberg. I 1934 giftet han seg. Da krigen kom, flyktet han til Storbritannia. Hvaal hadde erfaring både som radiotelegrafist og styrmann. Trolig var det årsaken til at han kort tid etter ankomst til øyriket tjenestegjorde i den engelske marinen som fallskjermjeger. Så ble han forflyttet til det norske Kompani Linge.

Faren til Arne Meldal Værum het Peter Olsen, men tok senere navnet Værum. Etter noen til dels vanskelige år på 1930-tallet, startet han eget elektrofirma i Stavanger hvor det blant annet ble laget radioer. Dette arbeidet sto han

Arne M. Værum. Kompani Lingesoldaten fra Hinna som falt i kamp i Telavåg 26. april 1942 (Foto: privat)

midt oppi da Nazi-Tyskland invaderte Norge, 9. april 1940. Da var sønnen Arne 20 år og utdannet radiotelegrafist.

Flere båter dro

Flere andre unge menn i Stavanger, på Jæren og langs norskekysten begynte å få tanker og planer om motstandskamp og krigstjeneste på alliert side. Båtflukt over Nordsjøen til Storbritannia var det klareste alternativet også hos unggutten fra Hinna det første krigsåret. Fra krigsutbruddet 9. april 1940 til Arne Meldal Værum gikk om bord i skuta MK «Sjøleik», gikk det ett år og vel seks måneder.

I dette tidsrommet proklamerte Reichskommissar Josef Terboven flere forordninger til det norske folk i aviser, på oppslag på telefonstolper, på veggene på offentlige steder og ved forsamlingshus. Terboven var den øverste politiske myndighetspersonen i det okkuperte Norge. Han var personlig venn med Adolf Hitler og samtidig hans høyre hånd her til lands under hele krigen.

Alt 22. september 1940 kom «Forordningen om besittelse og avlevering av våpen». Her sto det svart på hvitt at det var innført dødsstraff for «... den som ulovlig har våpenlager eller som med eget vitende medvirker til slik lagring». 23. oktober 1940 kom så «Forordning om vern mot engelsk spionasje». 7 mars 1941 slapp Terboven den tredje forordningen om dødsstraff. Navnet på den var «Forordningen om norske skips og fartøyers avgang fra norske havner, kyst- og territorialfarvann». 23. mars 1941 fulgte den neste. I klartekst slo denne fast at «... planlegging av flukt til fienden eller bistand til slik flukt» i verste fall ville medføre dødsstraff. Beskjeden til det norske folk var klar som dagen. Meldingen var kort og godt denne: «Skutt blir den». Målet med forordningene var at truslene om dødsstraff skulle virke avskrekkende på befolkningen. Noen lot seg likevel ikke skremme.

I mulm og mørke 11. oktober 1941 tøffet Nicolay Leidland sin kutter «Sjøleik» ut fra Tananger med 18 unge menn og en ung kvinne om bord. Hver og en var trolig redde da de tok seg til havnen i Tananger. De hadde gjort avtaler om klokkeslett, møtested og hva de skulle ha med seg. Nervene var nok i høyspenn idet de snek seg om bord og kutteren tøffet utover det svarte havet. Hvor strabasios ferden over Nordsjøen ble, vet ettertiden lite om. Men de kom seg velberget over. Etter et par døgn i sjøen nådde «Sjøleik»

M/S «Sjøleik» dro fra Tananger 11. oktober 1941. Fartøy og de ombord kom fram til Aberdeen 13. oktober. Ved ankomst London tok 10 av dem turen til fotograf Bernard Bennett i Oxford Street.

Bakerste rekke fra venstre: Andrew Leidland, Tom Nyland, Ole Båstad, Einar Risa og en ukjent.

Første rekke fra venstre: Arne M. Værum, Ingolf Johannesen, Nicolai Leidland (Sjøleiks eier og skipper), Daniel Rommetveit og Ingolf Rott. (Foto: Privat)

Meoble Lodge i nærheten av landsbyen Lochailort på vestkysten av Skottland. Her var Arne M. Værum i treningsleir som Kaptein Lingesoldat. Den skriftlige tilbakemeldingen fra opplæringslederen var entydig positiv: "Should do well. An exceptionally good type of man. Very keen and good at all subjects." Sitat fra Egil Christophersens artikkel «Arne Værum 1919 – 1942» utgitt av Nordsjøfartmuseet i 2001. (Foto: Ukjent / Nordsjøfartmuseet)

Storbritannia. Der ventet avhør og debriefing av samtlige 19 båtflyktninger.

Historiske oversikter viser at i alt ni båter gikk ut fra havner i Rogaland og over til Storbritannia i perioden 2. juni til og med 11. oktober 1941. Den siste av disse var «Sjøleik» med blant annet Arne Meldal Værum ombord.

Hemmelige agenter

Etter ankomst gikk ting fort for den unge mannen fra Hinna. Alt 8. november 1941 ble Arne vervet som agent i Secret Operations Executive (SOE). Dette var en britisk, hemmelig militærenhet som ble opprettet så tidlig som 19. juni 1940. Enheten hadde som oppgave å planlegge, lede og gjennomføre undergravingsvirksomhet og sabotasjeaksjoner mot tyskerne i okkuperte land. Hovedkvarteret lå i 64 Baker Street i London.

I den norske avdelingen Kompani Linge traff Arne Meldal Værum den 11 år eldre kampfellen Emil Gustav Hvaal. Værum og Hvaal fikk knallhard militær opplæring i spionasje-, sabotasje- og kommandoppdrag i Skottland. De to fikk etter hvert kodenavn som agenter. Arne gikk under dekknavnet «Penguin». Emil Gustav Hvaal ble «Anchor». De fikk ganske så snart vite hva de risikerte den dag de skulle operere som agenter i det okkuperte Norge. Vel fem måneder senere skulle de begge møte sin skjebne i Telavåg i havgapet vest på Sotra.

Bygda Telavåg hadde rundt 400 innbyggere da Nazi-Tyskland hærtok Norge. Området og kysten utenfor kom på kartet alt den første krigsdagen. Da var en britisk konvoi med åtte jagere og fem britiske kryssere på vei langs Vestlands-kysten. Utenfor Telavåg brøt jageren HMS «Gurkha» ut av konvoien i et forsøk på å skaffe seg bedre sikt for så å kunne avfyre salver mot fiendtlige tyske skip og fly. Om ettermiddagen 9. april 1940 angrep tyske jagerfly det britiske fartøyet. Jageren ble et lett bytte fra luften for de tyske pilotene. Flere fulltreffere rammet skipet, og det sank i havet vest for Telavåg utpå kvelden. Det var 215 mann om bord. 16 gikk ned med den britiske jageren.

Minst 500 dro fra Telavåg

Telavåg var i utgangspunktet en avsidesliggende bygd med en skjermet havn. Nettopp derfor var området velegnet for

illegale transporter av motstandsfolk og agenter, våpen og ammunisjon til Norge og båtflyktninger til Storbritannia. I gunstige vind- og værforhold var det ikke mer enn rundt haltannet døgn med båt mellom Telavåg, Skottland, Shetland og Orknøyene. I godt og vel halvannet år var Telavåg-Shetland en helt sentral fluktrute og transittakse i det som har blitt kalt «Englandsfarten». Shetlandsgjengen og andre fartøy gikk i skytteltrafikk med flyktninger fra Telavåg til Shetland og tilbake til Telavåg med agenter, våpen, ammunisjon og penger som skulle distribueres videre til norske motstandsgrupper langs hele vestlandskysten.

Anslag viser at rundt 500 mennesker startet ut fra nettopp Telavåg for å dra over Nordsjøen under 2. verdenskrig. Mange nådde aldri fram. Det verste enkeltforliset skjedde i november 1941. Da havarerte kutteren MK «Blia» i et overhengig uvær i Nordsjøen. Alle de 43 ombord druknet.

Søkklastet med våpen

Arne Meldal Værum og Emil Gustav Hvaal dro fra Shetland i fiskebåten «Olaf». De to fikk land under føttene i Telavåg 17. april 1942. Ombord i fiskebåten var det ikke fisk, men ti tonn våpen, nærmere bestemt 175 kasser, 200 kasser ammunisjon og 32.000 kroner i norske pengesedler og ca. 3000 svenske kroner. Lasten og pengene ble skjult i et naust i en bukt ved Telavåg. Våpen, ammunisjon og pengene skulle distribueres videre til motstandsgrupper i Rogaland og på Agder.

Fra 17. april og fram til tragedien 26. april 1942 gikk det altså ni døgn. På den tiden skal de to norske agentene blant annet ha instruert og drevet med våpenopplæring for motstandsfolk og andre interesserte i og rundt Telavåg. Dette gjorde de to trolig for om mulig å få stablet en lokal motstandsgruppe på beina. De ni døgnene før tragedien rammet, hadde de to trolig tilhold og overnatting i huset til ekteparet Lauritz og Martha Telle. For lokalmiljøet i Telavåg var de to ukjente. Kanskje ble det til og med snakket og hvisket om dem.

Et lokalsamfunn er gjennomsiktig. Det var tilfellet også i og rundt Telavåg. Alle kjente alle. Mange visste at Telavåg var transitthavn for båtflukter og flyktninger som var på vei til Storbritannia. Noen visste nok også om at det kom forsyninger fra alliert side som skulle videre til norske

motstandsgrupper. Enkelte kan ha kjent til at motstandsbevegelsen holdt på å bygge opp et våpenlager og ammunisjonsdepot i området.

Opprullingen starter

Det er minst to forklaringer på hvorfor det gikk så galt i Telavåg: Den ene forklaringen bygger på at Lauritz Telle solgte en båt til en sambygding. Denne båten oppstod det problemer med. Den sank. Kjøperen ville trolig heve kjøpet og Lauritz Telle og denne mannen ble ikke enige. Kjøperen kontaktet den lokale lensmannen i Fjell kommune, Per Lie, som var NS-sympatisør. Mannen var irritert og ville rett og slett anmelde Lauritz Telle etter handelen. Lensmannen skal først ha vendt det døve øret til. Den forsmådde kjøperen ga seg ikke. Han ville ha hevn og tok ny kontakt med lensmannen. Denne gangen var det alvorligere opplysninger og anklager den forsmådde båtkjøperen la på bordet.

- Lauritz Telle oppbevarer en radio og lytter stadig vekk på de norske sendingene fra BBC og London. Han sprer anti-tysk propaganda, kan han ha sagt til lensmannen. Han kan også ha nevnt at sambygdingen Søren Øvretveit hadde en ulovlig radio. Dette var for alvorlig for en lensmann og NS-sympatisør. Han måtte gjøre noe. Nå var helvete løs.

I september 1941 hadde alle norske husstander fått pålegg fra den tyske okkupasjonsmakten om å tvangslevere radioene sine. Dette var ramme alvor. Totalt beslagla tyskerne 538.642 radioer i Norge høsten 1941. Rundt 280.000 radioer ble rett og slett stjålet av tyskerne i løpet av krigen. De ble i hvert fall ikke levert tilbake etter krigen.

Så begynte nettet å stramme seg, ikke bare rundt Lauritz Telle, men også rundt Arne Meldal Værum, Emil Gustav Hvaal og hele Telavåg-samfunnet.

Og herfra og videre gikk det fort:

Veien for lensmannen fra Fjell var kort til Johan Bjørgan i det norske statspolitiet (Stapo) i Bergen og videre til det beryktede hemmelige tyske statspolitiet i byen, Gestapo.

Johan Bjørgan bestemte seg for å etterforske tipset om ulovlig oppbevaring av radio og ulovlig radiolytting. Den sivile kontroversen mellom båtselger Telle og båtkjøper var trolig ikke viktig i det hele tatt - der og da - for statspolitimannen.

25. april 1942 ordnet Johan Bjørgan seg bilskyss og deretter båtskyss over til Sotra og vestover til Telavåg. Båtføreren som fraktet Stapo-mannen over sundet til Telavåg, kan ha trodd at Bjørgan var englandsfarer. Han skal ha snakket om englandsfarten og røpet mye av det han visste om den illegale virksomheten som foregikk i og til og fra Telavåg.

Den dag i dag er det uklarhet og lokal uenighet om mannen bare var godtroende eller om han var angiver. De timene Johan Bjørgan var i Telavåg, kom den norske Stapo-mannen under vær med at ekteparet Lauritz og Marta Telle huset to ukjente menn. De hadde kommet med båt til Telavåg for noen dager siden. Etter noen timer dro Johan Bjørgan tilbake til Bergen med hodet fullt av interessante opplysninger.

- Her må noe gjøres, og det fort! må han ha tenkt. Han varslet Gestapo i Bergen.

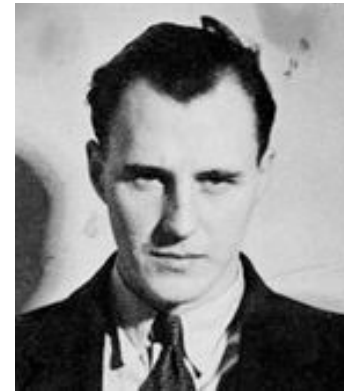
«Tyskerane kjem!»

Rundt klokken 06.00 søndag morgen våknet folk i Telavåg opp av kraftig brumming og motordur fra sjøen. Inn mot havna i Telavåg fosses den tyske båten «Roland». Om bord i den båten var det ni eller 10 tyske offiserer og mange SS-soldater. Det fortalte Morten Telle til journalist Oddvar Schølberg i nettstedet «Aktive Fredsreiser» i forbindelse med fredsmarkeringen i år 2000. Morten Telle var 14 år da gestaposjefen i Bergen, Johann Behrens, nestkommanderende og Gestapo-adjutant Henry Bertram, leder for aksjonen, Helmut Klötzer, stapo-mannen Johan Bjørgan og SS-soldatene steg i land.

«Jeg husker at båten la til kai like nedenfor der vi bodde. Det var rundt klokka 06.00 om morgenen. Brått var til og med vi barn midt i krigen og brutaliteten», fortalte Morten Telle til «Aktive Fredsreiser» i samme intervju.

De tyske Gestapo-folkene og SS-soldatene visste hvor de skulle. De tok strake veien oppover og omringet huset til Lauritz og Marta Telle. Men på et vis kom Elisabeth, datteren til ekteparet Telle, tyskerne i forkjøpet. Hun så tyskerne og fikk varslet de to norske agentene. De bråvåknet.

Da Gestapo-sjefen i Bergen og adjutanten hans, Bertram, viste seg i loftstrappen, startet skytingen. Skuddvekslingen varte ikke lenge. Da våpnene stilnet, lå tre mann døde i hver

Like før Arne M. Værum dro til Storbritannia farget han håret mørkt, ble fotografert og utstyrt med to falske dokumenter. Et grenseboerbevis med navnet Arne Olsen og et legitimasjonskort med navnet Bjarne Olsen. (Foto: Ukjent / Nord-sjømuseum)

Emil Gustav Hvaal, kampfellen til Arne M. Værum. Han ble hardt såret i skuddvekslingen i Telavåg, men tyskerne holdt ham i live i mer enn et år før de henrettet han på Trandum i 1943. (Faksimile fra «Våre falne»)

sin blodpøl. Arne Meldal Værum fra Hinna ble ikke mer enn vel 22 år. Han tok med seg Johann Behrens og adjutant Bertram i døden. Kampfellen Emil Gustav Hvaal ble alvorlig såret i trefningen. Tyskerne slepte han ut av huset og dro han ned i båten. Hvaal skulle de ha. Han var mest verdifull som levende.

Tragedie med ringvirkninger

Noen timer senere kom tyske SS-soldater bærende på den døde Arne Meldal Værum. De bar liket ned i en båt. Kort tid etter la båten fra land og gikk i retning fyrret utenfor Telavåg.

14-åringen Morten Telle og mange andre i Telavåg så båten idet den stevnet utover. De holdt pusten og undret seg. Da båten passerte fyrret utenfor Telavåg, hørte de en kraftig eksplosjon. Etterpå fikk de vite at tyskerne hadde festet sprengladninger til den døde kroppen. De tente luntene før de kastet liket av Arne Meldal Værum på sjøen.

– Ertertiden skal ikke ha en grav å gå til. Et lik og en grav skaper martyrer, myter og martyrdyrkelse. Den gleden skal verken familie eller folk få. Restene etter den norske motstandsmannen skal ingen finne, uttalte Kommandør der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst i Bergen, Hans Blomberg. Derfor beordret han skjendingen av liket, eksplosjonen og udåden ute på havet.

For tyskerne var det om å gjøre å holde den hardt sårede Emil Gustav Hvaal i live en tid. De tok ham til Bergen og til sykehus, ikke for å få han frisk, men for å kunne pumpe han for opplysninger. Gestapo satte i gang med knallharde forhør og tortur nesten umiddelbart etter ankomsten til sykehuset. Etter en tid der maktet tyskerne og leger å stable Hvaal på beina på et vis. Derfra gikk turen til fangeleiren Grini. Der ble han værende til høsten 1943 sammen med Lars Telle, eldste sønnen til Lauritz Telle. 19. oktober 1943 beordret tungt bevæpnede tyske vakter og soldater de to mennene opp på lasteplanet på en militærlastebil. Ferdene gikk til retterstedet i skogen ved Trandum. Der falt de begge for det tyske kuleregnet. Trandumskogen var rettersted for de fleste massehenrettelsene i Norge under 2. verdenskrig.

Men historien om Telavåg-tragedien stanser ikke med dette. Det gikk bare to døgn før Gestapo-folk banket hardt på

dørene til Ola Horve, Leiv Lea og Leif Berg i Stavanger og på ytterdøra i foreldrehjemmet til Arne Meldal Værum på Hinna. De tre første lå tynt an, for Gestapo mistenkte dem for å være sentrale folk i motstandsbevegelsen i Stavanger og Rogaland. Leiv Lea og Ola Horve som tyskerne må ha ment var de mest sentrale, ble sendt til såkalt «Sonderbehandlung» i Bergen. Dette var en beinhard forhørs- og torturmetode som tyskerne brukte hvis de mente at arrestantene var «sentrale» og satt inne med verdifull informasjon. Leiv Lea ble regelrett slått i hel i Bergen i løpet av to døgnstortur. Ola Horve fikk også knallhard medfart, men overlevde og ble en kasteball i fengsler både i Haugesund, Ålesund, Stavanger og Kristiansund det meste av krigen. Leif Berg satt først fengslet i Stavanger Kretsfengsel på Lagårdsveien og deretter på Grini. Fangetiltværelsen varte fra 28. mai 1942 til 20. september 1944. Telavåg-tragedien førte til at store deler av motstandsbevegelsen i Rogaland og Agder ble lammet i mange måneder.

1. mai 1942 skildret avisen «Nationen» atmosfæren under begravelen til de to Gestapo-folkene i Bergen. Begge ble gravlagt på den tyske æreskirkegården Solheim i Bergen. Det øverste tyske toppskiktet i det okkuperte Norge var på plass, men unntak av øverste sjef for det tyske politiet, Wilhelm Rediess, som var i Berlin akkurat da. Men Reichskommissar Josef Terboven var på plass. Det samme var SS-Standartfuhrer und Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdiensts, Heinrich Fehlis. Om Telavåg-tragedien rapporterte avisen Nationen og andre nazi-kontrollerte aviser i Norge:

«Søndag 26 april ble to medlemmer av Die deutsche Sicherheitspolizei under utøvelse av sin tjenesteplikt på en øy på den norske vestkyst gjenstand for et feigt bakholdsangrep og skutt ned. De som deltok i dette skjendige snikmord, var alle norske, som for noen tid siden på illegal måte fra Norge hadde rømt til England».

I den illegale avisen «Patrioten» kunne de som fikk tak i denne utgaven av flygebladet, lese en noe annen versjon:

«2 gutter ved Bergen ville over til England. De ble forrådt av en norsk blodhund, og fem gestapister, blant annet gestaposjefen i Bergen, ble sendt etter dem. De to guttene hadde 5 maskinpistoler, og med dem tok de opp kampen. Gestapo-

sjefen og en av hans menn ble drept og de tre andre ble sået. Dette er i korthet de kjensgjerninger som førte til mordet på 18 nordmenn 1. mai. Det er den tyske ære i praksis. Når nordmenn slutter seg til den norske hær, brenner Terboven oldingens hus og vedkommende blir satt i konsentrasjonsleir. I dag opplever vi middelalderen i form av nazisme. En tysk støvel tramper over Europas frie folk. En æreløs, brutal makt som ikke syns det er for lavt å komme med feige og smålige løgner om norske unggutter. En ussel makt er det vi kjemper mot. Feige menn fra en tarvelig nasjon»

Henrettelsene det vises til, var avrettingene av 18 gisler fra den såkalte Ålesund-gjengen. De ble angitt av en Henry Rinnan-agent etter forsøk på båtflukt fra Ålesund til Storbritannia høsten 1941. Reichskommissar Josef Terboven ga ordre til henrettelsene av disse gislene som hevn etter drapene på de to Gestapo-folkene i Telavåg. Dødsdommene og henrettelsene av 15 unge jærbuer som hadde planlagt båtflukt til England høsten 1941 fulgte samme mønster. De kom aldri så langt at de gikk om bord i fluktbåten som lå i Obrestad havn på Jæren. Også de ble angitt og dømt til døden i SS und Polizeigericht Nord i Oslo, 8. mai 1942, og henrettet i Trandum-skogen, natt til 21. mai 1942.

Både krigsforbrytelse og statsterrorisme

Målet med henrettelsen var klart nok fra tysk side: Ved å skape frykt og spre terror skulle nordmenn en gang for alle skremmes fra å planlegge flukt over til fienden. Dette var også en klar advarsel til de allierte: Stadige fluktforsøk over til fienden ville ikke lenger bli tålt.

«På grunn av det enorme tyske presset på Østfronten, hadde de allierte snakket om å opprette en front nummer to i Norge. Jeg antar at angrepet på Telavåg skulle skremme norske og allierte ledere fra å sette dette i verk. Samtidig ønsket tyskerne å gi et avskrekkende signal til den norske kystbefolkningen og motstandsbevegelsen». Det hevdet menneskerettighetsdommer Hanne Sophie Greve i et intervju i mai 2003. I intervjuet karakteriseres Telavåg-tragedien som et skoleeksempel på statsterrorisme. På grunnlag av en rapport Greve skrev om Telavåg-tragedien rett etter tusenårsskiftet, fikk Telavåg-ofrene utbetalt krigsskadeerstatning fra Tyskland på begynnelsen av 2000-tallet.

30. april 1942. Telavåg utslettes.
(Foto: Ukjent / Nordsjøfartmuseet)

Telavåg jevnet med jorden

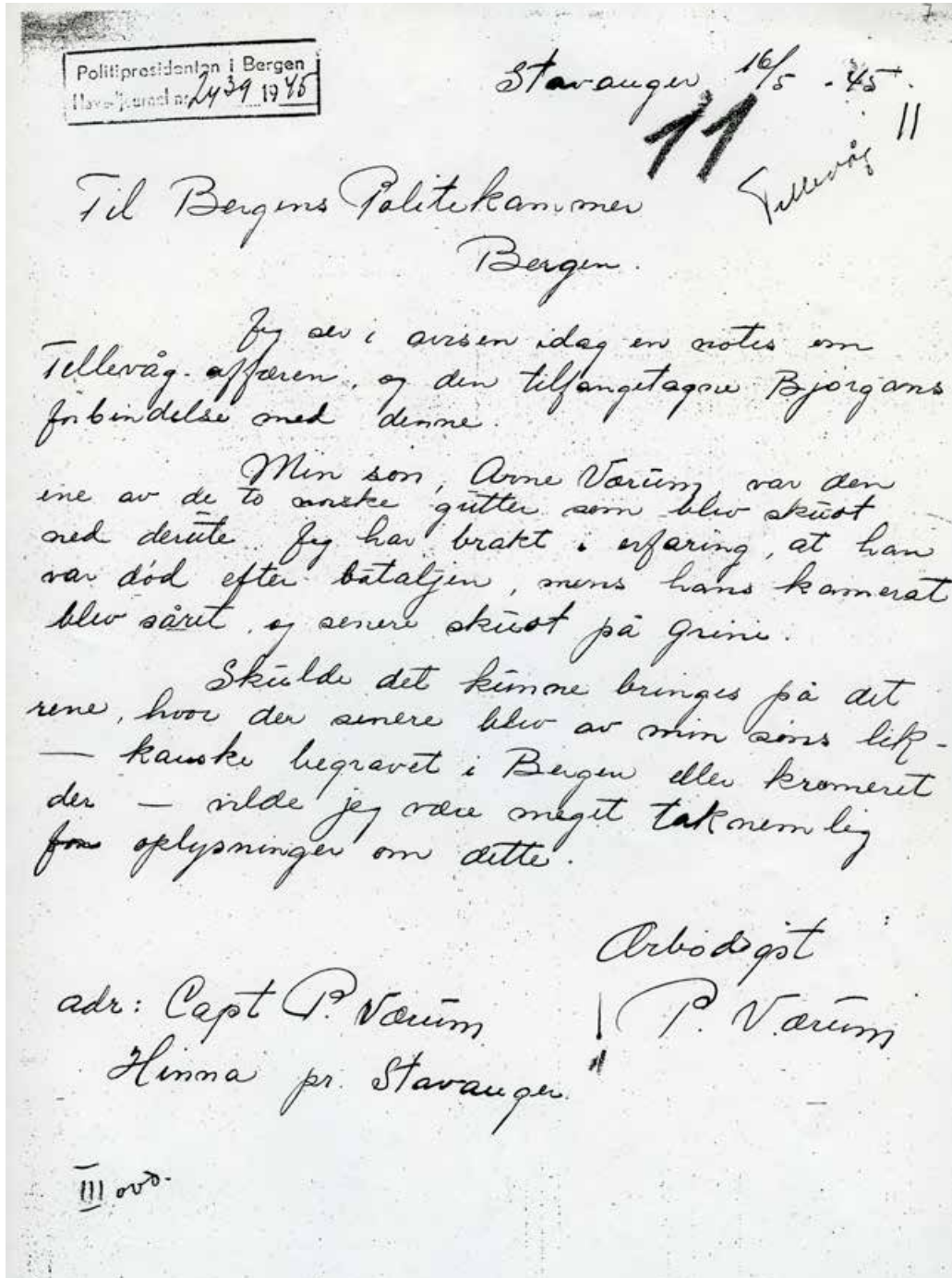
Hva skjedde egentlig med Telavåg-samfunnet og innbyggerne?

30. april 1942 kom tungt bevæpnede tyskerne tilbake til området med fyrstikker, bensin, parafin og sprengstoff. Reichskommissar Josef Terboven i egen person overvar det som skulle bli den mest dramatiske enkelthendelsen i Norge så langt under krigen. Ordren var klar: Telavåg skulle utslettes – verken mer eller mindre

Først ble alle menn mellom 16 og 60 år beordret inn i låven til Laurits Telle. Jenter, kvinner, ektefeller og barn måtte stå å se på at tyske soldater plasserte sprengladninger rundt låven. Da fryktet alle det verste.

Men etter noen timer åpnet de tyske soldatene låvedøra og jaget de mannlige fangene ut. Det var bare for at samtlige i området skulle se at SS-soldatene sprengte de første husene i Telavåg. De første tre boligene som gikk i lufta var husene til Lauritz Telle, Josef Øvretveit og Morten Nipen. Da kvelden falt på, var nedbrenningen og den totale ødeleggelsen av Telavåg et faktum.

Dramaet hadde flere akter. Telavåg-mennene fikk så ordre om å stille på to rekker og marsjere ned til de tyske båtene og de ble stuert sammen der. Derfra gikk turen til Sandviken skole i Bergen. Her satt de arrestert i 14 dager. Flere av mennene ble utsatt for hard tortur. Og det endte ikke med dette. 15. mai 1942 gikk ferden videre med tog til

Brev datert 16. mai 1945 fra Peter Værum til Bergen politikammer.
(Kilde: Riksarkivet / Nordsjøfartsmuseet)

Transkribert versjon av brevet skrevet av Peter Værum etter artikkelen.

Oslo og videre transport til fangeleiren Grini. 21. mai 1942 kom ny ordre. Tellevåg-gjengen på totalt 72 mann skulle videresendes til konsentrasjonsleiren Sachsenhausen nord-vest for Berlin. 28 av de 72 døde i Sachsenhausen, to døde i oppsamlingsleiren Natzweiler og en døde i konsentrasjonsleiren Dachau i løpet av krigen.

Jenter og kvinner, den eldste en kvinne på 80 år, og gutter under 16 år og menn over 60 år, ble stuet sammen. Den eldste mannen var forresten 93 år og måtte bæres på bære ned til kaien i Tellevåg. Den yngste var et barn på rundt et halvt år. Tvangsevakueringen omfattet i alt 268 mennesker. De måtte først se på at tyskerne brente og sprengte alle hus, naust og låver i Tellevåg. De avlivet alle husdyr. Da båtene med denne delen av folket fra Tellevåg gikk fra kai, var stedet en rykende branntomt. Duren fra båtmotorene, kvinne- og barnegråt og et og annet måkeskrik var de eneste lydene utenom tyske kommandorop, suset fra vinden og bølgeskvulp.

I Bergen hadde tyskerne gjort gymnastikksalen og klasserom på Storetveit skole klar for de 268 forskremte tellevågværingene. Tyskerne hadde til og med sikret seg 500 kilo halm som skulle være sengeleie for de 268. Men da grep Røde Kors i Bergen inn og fikk rekvirert senger til samtlige.

Etter en tid bestemte tyskerne at kvinner og barn skulle skilles. Barna skulle til Tyskland, ble det sagt, og mødrene skulle plasseres på Framnes folkehøgskole i Norheimsund. Slik ble det ikke, for det oppsto skarlagensfeber og senere difteri blant de internerte. Tyskerne var livredde for spredning av smittsomme sykdommer. Derfor bestemte okkupasjonsmakten seg for å sende barna sammen med mødrene til Framnes. Det samme gjaldt menn over 60 år. I mai 1944 satte tyskerne alle de internerte fri. Men de hadde ikke noe hjem. Tellevåg var jevnet med jorden.

Gestapo på døren

Hos familien Værum på Hinna gikk det ikke mange dagene etter 26. april 1942 før Gestapo sto på døren. Hva Gestapo-folkene og folk fra det norske statspolitiet sa da de arresterte Peter Værum og datteren Margrethe, vet ingen i dag. Ingen vet heller hva moren Berit uttrykte.

– Jeg vet bare at morfar og mor ble arrestert og ble sittende i fengselet på Lagårdsveien noen dager. Så slapp de fri. Det første morfar skal ha sagt da de var vel ute, var: Kom, vi må skynde oss hjem, så når vi akkurat radio-nyhetene fra London! Det forteller Arne Værum Larsen, fritt gjengitt etter moren Margrethe, som naturlig nok ble rasende på faren sin da han kom med sitt kaldblodige utsagn.

Arne ble født i 1945. Navnet fikk han etter krigshelten og onkelen som han og søsknene Leif, Berit Elise og Ingrid aldri fikk se eller møte.

TRANSKRIBERT BREV:

Stavanger, 16/5-45

Til Bergens Politikammer
Bergen

Jeg ser i avisen idag en notis om Tellevåg-affæren og den tilfangetagne Bjørgans forbindelse med denne.

Min son Arne Værum var den ene av de to norske gutter som blev skutt ned derute. Jeg har brakt i erfaring at han var død efter bataljen, mens hans kamerat blev såret og senere skutt på grini.

Skulde det kunne bringes på det rene, hvor der senere blev av min sons lik – kanskje begravet i Bergen eller kremert der – vilde jeg være meget taknemlig for opplysninger om dette!

Ærbødigst

P. Værum

Adr: Capt P Værum

Hinna pr Stavanger

Kilder:

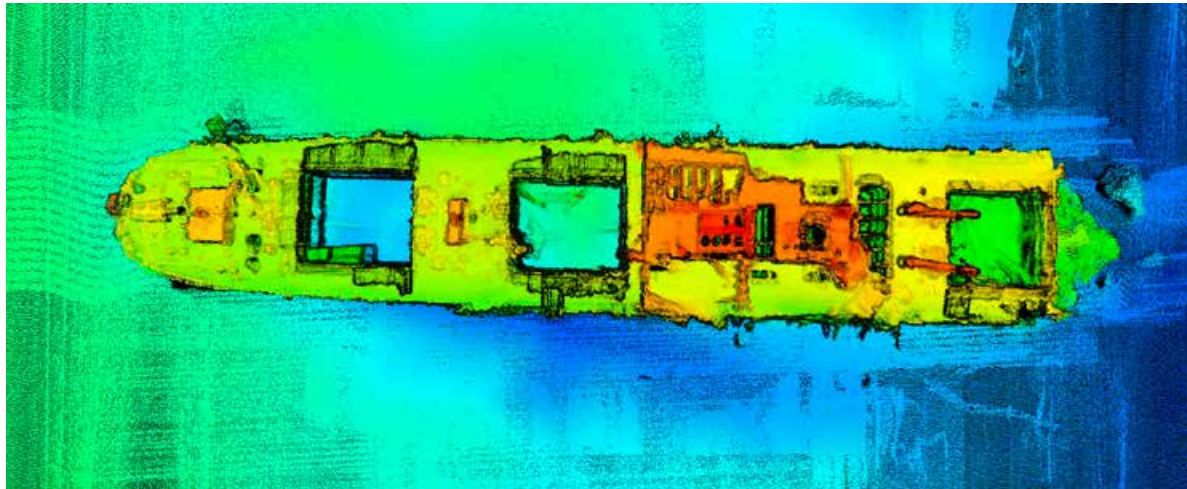
- Evensmo, Sigurd (1946): *Englandsfarere*. Oslo: Gyldendal
- Giertsen, Børre R. (1946): *Norsk Fangeleksikon / Grinifangene*, Oslo: Cappelen
- Haga, Arnfinn (1993): *Aksjon Telavåg*, Oslo: Cappelen
- Lindboe Nordtønne, H og Strøm, Ferdinand (1946): *Utgraving og identifisering av 183 personer henrettet av tyskerne i Norge*, Nordisk Kriminaltekniske Tidsskrift, aargang 16, s. 13-21.
- Lode, Asgeir (2012): *Englandsfarere – en jærsk tragedie 1941-45*. Oslo: Dreyers Forlag
- Lode, Asgeir (2018): *Krigshelter uten ære – Morfarbrevene*. Ålgård: Dreyer Bok
- Lund, Bernh. (1960): *Det hendte i Rogaland. Blad av heimefrontens saga*. Stavanger Aftenblad
- Nøkleby, Berit (2004): *Krigsforbrytelser: Brudd på krigens lov i Norge 1940-45*. Oslo: Pax
- Nøkleby, Berit (1996): *Skutt blir den – tysk bruk av dødsstraff i Norge 1940-45*, Oslo,
- Nøkleby, Berit (1992): *Josef Terboven – Hitlers mann i Norge*. Oslo: Gyldendal
- Nøkleby, Berit (1989): *Da krigen kom: Norge september 1939 – juni 1940*. Oslo: Gyldendal
- Ottosen, Kristian (1990): *Liv og Død – Historien om Sachsenhausen-fangene* Oslo: Aschehoug
- Skadberg, Gunnar A. (1989): *Livet er å velge – En bok om andre verdenskrig i Rogaland*. Stavanger: Verbum
- Stahl, Knut (1960): *Motstandskampen 1940-45*, 3 bind. Stavanger: Stabenfeldt
- Sæter, Einar og Svein (2007): *XU i hemmelig tjeneste 1940-45*. Oslo: Det norske Samlaget.
- Ulstein, Ragnar (1990-1992): *Etterretningstjenesten 1940-45* 3 bind. Oslo: Cappelen
- Viksveen, Stein (1986): *Rogaland i krig*. Stavanger Aftenblad

I tillegg:

- Store norske leksikon: *Telavågtragedien*.
- Greve, Hanne Sophie (2003): *Intervju i UiB-magasinet*, samt intervju med Greve 21. januar 2017

ARILD SKJÆVELAND VIVÅS

RHEINHAUSEN – ET KRIGSMINNE PÅ 500 METERS DYP

Figur 1: Vraket etter Rheinhausen sett fra toppen. Dataene er samlet inn med multistråle-ekkolodd på ROV (Remote Operated Vehicle). Akterenden er til venstre i fotoet og det er mulig å se lastebommer, pullerter, vinsjer og lasteluker. Styrhuset som var i tre mangler. Det rødere området viser strukturer over motorrommet med luftluker og skorstein. I forkant av lasteluken til høyre skimtes innover-vridd metall der hvor skipet opprinnelig var 40 meter lenger og endte i en fin baug. (Equinor).

SKIPSFUNN

Skipsfunn (sunkne båter, skipsskrog, tilbehør, last og annet som har vært om bord) eldre enn 100 år er vernet etter kulturminnelovens § 14.

Det er forbudt å grave fram, flytte, ta opp eller sette i verk andre tiltak som kan skade skipsfunn. Skipsfunn er meldepliktig til fylkeskommunen. I Rogaland er det Stavanger maritime museum som forvalter skipsfunn.

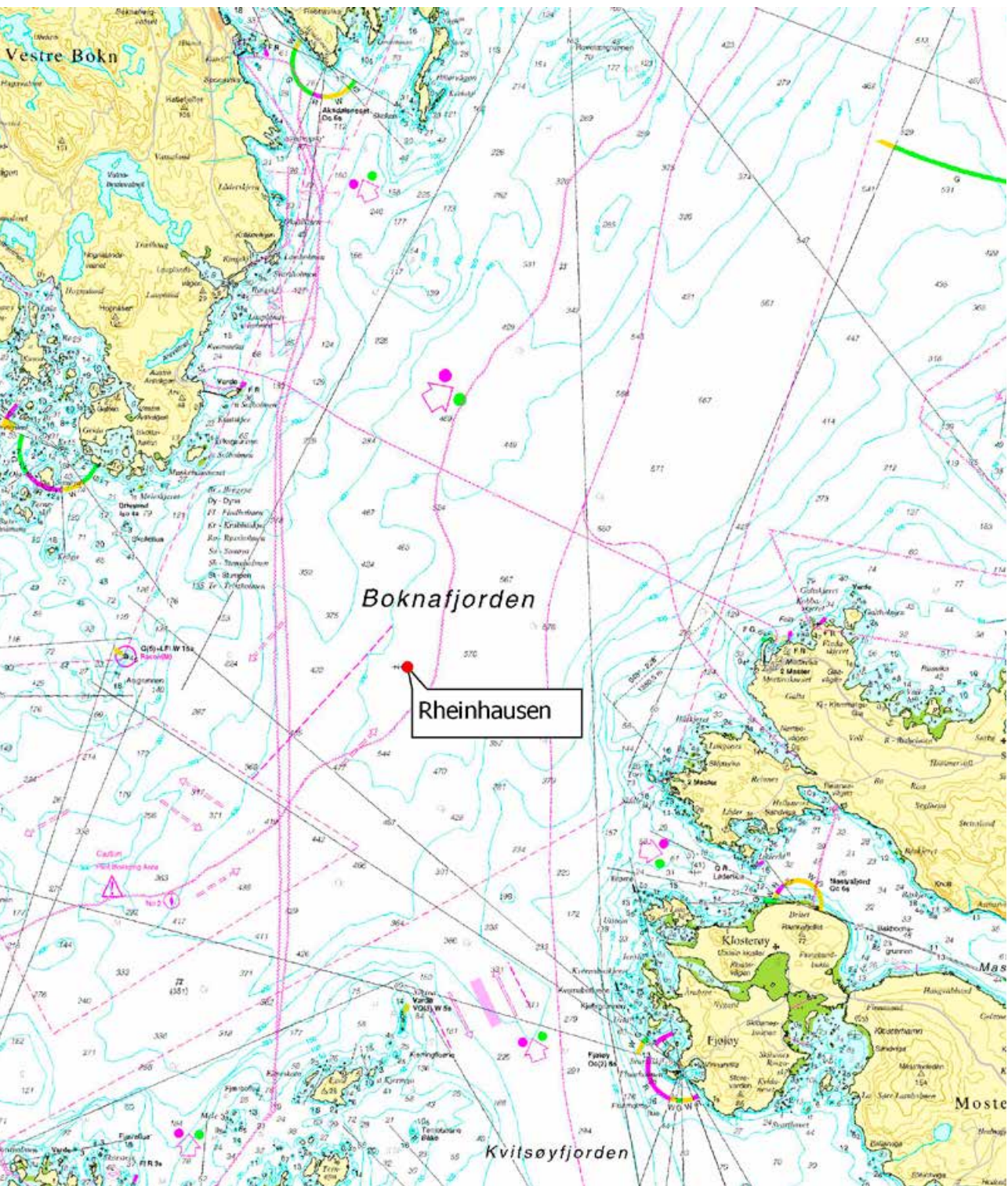
Å foreta reise langs Rogalandskysten under andre verdenskrig var både vanskelig og farlig. Neste gang du nyter en kaffekopp og svele om bord på ferjene kan du tenke på at du kjører nesten rett over vraket av dampskipet Rheinhausen – et av over 120 skip som ble senket langs Rogalandskysten i løpet av de seks årene 2. verdenskrig preget våre farvann.

Rheinhausens historie berører flere kapitler krigshistorie, den illustrerer spennende og motstridende forvaltningsmessige utfordringer vi har for våre maritime kulturminner, og sist men ikke minst, belyser den dagsaktuelle problemstillinger innen klima- og miljøspørsmål.

Artikkelen begynner med historikken rundt gjenfinningen av vraket. Hvorfor og når ble det funnet?

Vrak, myndighet, ansvar og teknologi

I forbindelse med utbyggingen av Johan Sverdrup-feltet ble Equinor pålagt å elektrifisere plattformene som klimatiltak. Dette medførte blant annet behov for legging av sjøkabler mellom kraftkilden på Kårstø og plattformene på Utsira-høyden. Sjøkablene er kritiske installasjoner som skal legges så trygt og kort som mulig. Equinor gjennomførte derfor omfattende kartlegginger av sjøbunnen og påfølgende ROV-inspeksjon (undervannsdroner) for å utrede usikkerhetsmoment. På et overordna nivå skal kartleggingen finne en optimal rute i utfordrende undervannsterreng, og på et detaljnivå skal hindringer som kan skape trøbbel, som f.eks. vrak eller dumpingområder, kartlegges.

Et stort stålvrak pekte seg ut som mulig hinder i den optimale traséen. Her kommer forfatteren og Stavanger maritime museum inn. I tråd med rutiner og meldeplikten etter kulturminneloven ble Stavanger maritime museum varslet om funnet^{1a}. Bakgrunnen for at museet skal ha funnmeldinger er for å kunne avklare om nyoppdaga vrak har vernestatus i kulturminneloven.

Museet vil da, dersom dette er et vernet skipsfunn, ta stilling til om Equinors planer strider mot vernehensyn. I slike typer saker løses dette vanligvis med at traséen tilpasses for å unngå konflikt.

Hvordan kan vi finne ut hva slags skip det er?

Kartleggingsdataene fra Equinor var todelt: Et datasett som lot oss se en høyoppløselig 3D-figur (Se figur 1 og 10) av vraket på havets bunn, og timesvis av videofiler av deler av vraket. Å se på videofilene er som å se inn i en annen verden. På grunn av ROVs sterke lys og partikler i vannet er det nesten som kjøre i snøvær. Du sitter helt på kanten av stolen og venter i spenning på hva som kan skje. Plutselig dukker det opp en av de mange langer eller andre dypvannsfisker som trives godt på vrak. Over et halvt århundre på havbunnen har dekket vraket med et tynt lag sedimenter som skjuler detaljer.

Ut fra dataene ante vi at det dreide seg om ca. 90 meter langt stålskrog med fint innsvingt hekk, poop, styrhusplasing mot midten av skipet, lasteluker og et forskip som manglet. Inskripsjoner eller andre observasjoner som kunne gi en umiddelbar identifikasjon av vraket var intet sted å finne. Summen av dette gjorde oss på museet trygge på at dette var et stålskip som var eldre enn midten av 1900-tallet. Vi hadde umiddelbar mistanke om at dette var et krigsvrak da et slikt stort stålvrak midtjords med omfattende skader i skroget er uvanlig. Et søk gjennom tilgjengelig litteratur som i hovedsak baserer seg på arbeid av Øistein Berge, og etterfølgende kontakt med Øistein Berge, viste at det var usikkert hvilket vrak dette kunne være. Det var flere mulige kandidater. Berge er dykkerpioner, og har gjort en stor jobb med å lage oversikt over krigsforlis i Rogaland som kanskje er av interesse for leserne^{1b}.

Etter å ha gått flere runder frem og tilbake mellom observasjoner i dataene fra Equinor og tre store kjente krigsforlis av frakteskip i Boknafjorden; *Rheinhausen*, *Europa* og

Figur 2: Kartutsnitt som viser det aktuelle sjøstrekke. Vraket etter Rheinhausen er markert med pil og vraktegn. Denne posisjonen er omtrent 1,5 nautiske mil øst for posisjonen vi finner i den tyske sjøforklaringen. Og 5 nautiske mil øst for posisjonen i HMS Takus loggbok. (Kartverket, norgeskart.no)

Hans Bornhofen, stod vi igjen med *Rheinhausen* som mulig kandidat. De to andre skipene var for små og forlisposisjonene og vrakene for disse to vrakene lå i stor avstand fra Equinors nye vrak. I tillegg til at vi nå med rimelig sikkerhet kunne anta at det nyoppdaga vraket var *Rheinhausen*, betydde det også at vrakposisjonene for de andre vrakene ble sikrere ut fra eliminering av usikkerheten rundt *Rheinhausen*. Vi kjøpte inn fotografi (Se figur 4) i god oppløsning av *Rheinhausen* og ble etter en sammenligning av dekkstrukturene i fotoet og 3D modellen sikre i vår antakelse.

Rheinhausen

Rheinhausen ble bygget av verftet William Doxford & Sons Ltd. i Southampton og ble døpt *D/S Stiklestad* ved sjøsettingen i 1912. Som navnet røper, var skipet først på norske hender – det seilte for Sandefjord-, og senere Lysaker-, rederiet A. F. Klaveness. Rederiet hadde store kontrakter med utskipning av jernmalm fra Kirkenes for gruveselskapet A/S Sydvaranger, og som figuren viser har vi et foto av *Stiklestad* som laster malm i Kirkenes i 1912 eller 1913². Først i 1927 ble skipet solgt og havnet i tyske hender i rederiet Fried. Krupp AG. Navnet var fra da av *Rheinhausen*. *Rheinhausen* seilte for samme rederi frem til det ble senket i Boknafjorden 07.02 1944. Fried. Krupp AG er for øvrig en del av industrikonglomeratet Krupp, et selskap med forgreininger inn i de fleste sidene ved tysk industri og krigsindustri.

Skipets historie berører flere spennende kapitler i krigshistorien: Skipet seilte gjennom to verdenskriger – i første verdenskrig for den nøytrale nasjonen Norge. Norge var en av flere nøytrale nasjoner som profiterte stort på å ha handelsavtaler med begge sider av krigen. I andre verdenskrig seilte skipet under tyske flagg som et frakteskip for aksemaktene. Ironisk nok peker skipets opprinnelige navn til *Stiklestad* i Trøndelag som var Nasjonal Samlings viktigste ideologiske møtested.

Historikk rundt senkningen

Forlisdagen gikk *Rheinhausen* i nordgående konvoi, bestående av 6 skip og eskorte på 4 krigsskip fra Kriegsmarine. Destinasjonen for turen er usikker, men antakeligvis skulle den losse kull et sted langs norskekysten. På vei over

Figur 3: Skjermdump fra ROV-video som viser rekkverket helt i akterenden av *Rheinhausen*. Legg merke til den elegante relingen – men også innsvinget i hekken som kan anes nederst til høyre i figuren. Det vokser massevis av dypvannskoraller på vraket som ligger på 550 meters vanddyp (Equinor).

Figur 4: *D/S Stiklestad* laster jernmalm i Kirkenes i 1912 eller 1913. *Stiklestad* var eid av A. F. Klaveness og fikk først navnet *Rheinhausen* ved salget til Fried. Krupp AG i 1927. Skipet ble sjøsatt 6.1.1912 ved verftet William Doxford & Sons Ltd i Southampton. *Rheinhausen* var byggenummer 436 på verftet. Flere søsterskip ble også bygget men mange av disse forliste i første verdenskrig. (NSM.2103-239A Henriksen & Steens fotoarkiv og Norsk Maritimt Museum).

Figur 5: Rheinhausen navigerer i dravis i 1942. Legg merke til at livbåter og skorstein nå er svartmalt for å gjøre skipet mindre synlig og mer anonymt.

Vitale data: 6350 bruttotonn, trippelpeleksjonsjansjens dampmaskin som ga en topphastighet på 10,5 knop. Lengde 439,9 ft, bredde 57,8 ft og dybdegående 24,09 ft. (30474 Erling Skjolds samling)

Boknafjorden oppdages konvoien av Royal Navys ubåt HMS Taku som er på et av sine mange tokt i aksemaktenes kystfarvann. Taku avfyre tre torpedoer mot det største skipet i konvoien. Rheinhausen treffes av en torpedo og synker etter at mannskapet blir reddet. HMS Taku var engelskmennenes mest kjente ubåt i andre verdenskrig, og den var mye brukt i krigspropaganda³. Av relevans for denne artikkelen finnes utdrag fra Lt A. J. W. Pitts logg som omtaler angrepet på konvoien og senkningen av Rheinhausen:

*Insert from the log. 7 Feb 1944
HMS Taku (Lt. A.J.W. Pitt, RN) torpedoed and sank the German merchant **Rheinhausen** (6298 GRT, built 1912) in position 59°07'N, 05°37'E.
(All times are zone -1)*

1010 hours - Sighted a Northbound convoy. Went to full submerged speed for 8 minutes to get into a firing position.

1024 hours - Fired four torpedoes from 3500 yards and went to 80 feet. 40 Seconds after firing the first torpedo an explosion was heard, most likely a premature. 2 Minutes and 24 seconds after firing the first torpedo another explosion was heard. 15 Depth charges were dropped by the escort but these were not close and Taku was never detected.

1124 hours - Came to periscope depth. Two trawlers and one aircraft were seen about two mile away. The target was seen to be stopped and on fire and with her boats away. Ten minutes later it was seen that the bow rose high out of the water. Five minutes later she had sunk and breaking up noises were heard. It was now seen that the convoy was made up of a 6000 ton ship (that was sunk), a 4000 ton ship, four 3000 tonners. Two escorts were seen but there were probably more. Taku reloaded and withdraw to the seaward.

According to German sources the Rheinhausen was carrying 9000 tons of coal, the other vessels in convoy were the German merchants **Isle Fritzen** (5099 GRT, built 1922) and **Wachtel** (992 GRT, built 1924), the Norwegian merchants **Maurita** (1569 GRT, built 1925), **Roald Jarl** (1404 GRT, built 1913) and the Swedish merchant **Vega**(1073 GRT, built 1913). They were escorted by NS-22, NS-09, NS-24 and V-5110. The whole crew of the Rheinhausen (including two wounded) was saved by NS-22. (6)

Mannskapets skjebne – Hva med tyske sjøfolk under andre verdenskrig?

Vi vet lite om det tyske mannskapet, utover at de fikk lette skader, og at de ble reddet over i konvoieskorten. Vi vet også forholdsvis lite om hvordan det var å være tysk sjømann under krigen. Dersom vi legger til grunn at det skulle ta over 50 år før norske krigsseilere fikk den oppreisningen og anerkjennelsen de fortjente, kan vi bare anta at sjøfolk på den tapende siden av krigen ikke har vært i fokus.

Figur 6 HMS Taku fotografert ved ankomst England etter å ha vært på et lengre tokt i Middelhavet. (IWM (A 15029))

Figur 7 Det finnes mye dokumentasjon om Royal Navys ubåt Taku på nett. Bildeteksten til fotoen av ubåtkommandøren Lieut A. J. W. Pitt lyder: Most elusive submarine home after years' successful service in mediterranean. 4 march 1943, no british submarine has been hunted more relentlessly than hms Taku, earlier in the war, after torpedoing a large supply ship off the norwegian coast, she was forced to lie for 4 hours on the seabed while the enemy rained down "a perfect avalanche of depth charges". Her most recent escape was in the aegean sea, where except for half an hour on the surface, when the captain could not risk the noise of the blowers to clear the air in the submarine, she had to remain submerged 36 hours. This escape followed the sinking of a medium supply ship. After the hunt had been eluded, the taku went on with her patrol. Before returning to base she sank by gunfire a ship flying a swastika flag and loaded with german soldiers, and also successfully bombarded an enemy-occupied harbour. (IWM A 15032).

Ut fra rogalandsmaterialet som Skarstein (et al.) presenterer i *Farlig kyst*⁴, kan vi ane konturene av enda større lidelser og tragiske skjebner for sjøfolk på den tapende siden av krigen. Skarstein (et al.) opererer med 120 senkninger og at i underkant av 3000 sjøfolk ble drept som følge av kystkrigen om Rogaland (samlede tall for begge sider). Dette er svimlende mange tapte menneskeliv i norsk sammenheng. Sammen med et stort antall døde allierte flymannskap (ca. 300) kan vi lese at det å hindre forsyninger, og at å holde trykk på kysten langs sørvestlandet, var høyt prioritert for de allierte. Til sammenligning regner *Stiftelsen Arkivet*, som driver Norsk Krigsseilerregister, med et samlet tap av sjøfolk som følge av krigsforlis på uteflåten på 3211 nordmenn og 953 utenlandske i uteflåten i løpet av andre verdenskrig⁵. Utover den åpenbare faren fra de allierte, sto også sjøfolkene langs rogalandskysten ovenfor store utfordringer med navigasjon i farlig farvann uten kjennemerker og fyr. Lykter og skip var blendet, og sist, men ikke minst: kjentfolk og et norsk losvesen stod mellom barken og veden. Mellom yrkesetikken og okkupasjonsmakten.

Hva representerer disse krigsvrakene for oss i dag? Her er det flere sider som må vurderes.

Tikkende miljøbomber til besvær?

Det viktig å være klar over at krigsvrak kan romme både miljøgifter og eksplosiver som en del av lasten eller konstruksjonen. Vraket etter ubåten *U864* utenfor Fedje var i medias søkelys i mange år på grunn av den akutte forurensningsfaren skipets last representerte. Først etter omfattende utredninger, mye politisk debatt og mange år, tok staten en stor kostnad ved å betale for tildekking av over 67 tonn kvikksølv lagret i stålbeholdere i ubåtens kjølkasse⁶. Nylig kunne Stavanger Aftenblad⁷ avsløre farlige situasjoner som hadde oppstått i forbindelse med rydding av samme kabeltrasé til Johan Sverdrup. Dumpa eksplosiver fra krigens dager ble hevet til overflatefartøyet, med farlige situasjoner samt risiko for tap av menneskeliv som konsekvens. Heldigvis gikk det godt!

Kildene forteller at *Rheinhausen* var lastet med kull. Dette stemmer godt overens med multistråle-ekkolodd-dataene som viser store hauger med bulklast som fortsatt ligger i lasterommene. Det faktum at skipet sank på samme

Figur 8: Deler av mannskapet på Rheinhausen i 1935. Fra fotoalbumet kan vi lese navnene «Herr de Buhr, ein Leichmatr, Peter, Orsini, Karlchen, Wilhelm». Kanskje var noen av disse fortsatt mønstret på da Rheinhausen ble senket i 1944? Fotoet er en del av et album som passasjerer tok på en seilas mellom Umeå til Amsterdam i 1935. Et sjeldent innblikk som gir ansikt til mannskapet og innblikk i hverdagen på et skip som gikk tapt i krigen (27964 Erling Skjolds samling).

posisjon som torpederingen, er også informasjon som peker i samme retning. Med en lett eller luftrik last kunne Rheinhausen ha drevet langt mellom torpedering og endelig hvilested. Det gjorde ikke *Rheinhausen*. Videre vet vi fra Lt A. J. W. Pitts beretning at *Rheinhausen* sank hurtig, og lyden ubåtmannskapet hørte 5 minutt etter at skipet forsvant fra overflaten var trolig krasjet med havbunnen på litt over 500 meters vandyp.

Hvem er det som eier og har ansvaret for vrakene? Det har nå gått 75 år siden krigen og eierforhold rundt krigsvrakene er ingen enkel sak. *Høvding Skipsopphugging* eide etter eget utsagn⁸ over 350 av vrakene, men det finnes ingen komplette lister over eiere. For mange vrak er det ikke mulig å finne en eksisterende eier. Og som historien viser er det da vanskelig å stille eieren til forurensningskilden til ansvar for opprydning. *Rheinhausen* forvaltes som et skipsfunn, det vil si at det er staten som har eiendomsrettigheten. Dette blir det først aktuelt å avklare dersom noen søker om å få gjøre inngrep i vraket.

Etiske hensyn

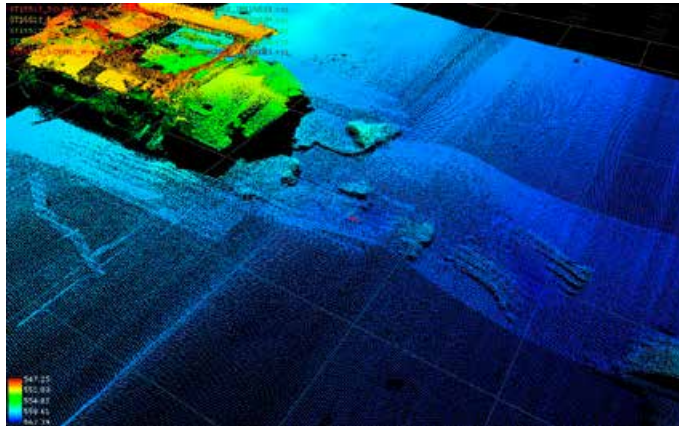
Langt fra alle krigsforlis endte like godt som *Rheinhausen*, og flere senkninger var store tragedier som endte i tap av mangfoldige liv. Vrakene etter slike forlis utgjør krigskirkegårder som skal behandles med respekt og verdighet. Er hensynet til graver og etterlatte forenlig med dykkere som syns krigsvrak er interessante dykkerobjekt? Er det forenlig med fiskeaktivitet og tråling tett opp til slike vrak? Hva med større inngrep i sjøbunnen som vil gi direkte eller indirekte konsekvenser for vraket?

Blücher er et eksempel på et vrak som både er et viktig stykke krigshistorie, samtidig som det er en krigskirkegård. Det ligger også på en dybde som gjør det tilgjengelig for tekniske fritidsdykkere. Dessverre har denne aktiviteten ført til et problem med vrakplyndring og fjerning av gjenstander tilhørende det forulykka mannskapet. Denne ulovlige og uverdige aktiviteten har det vist seg vanskelig å stoppe, og Riksantikvaren fredet⁹ i 2016 en sone på 100 meter rundt *Blücher* og det ble lagt ned et dykkerforbud. Dette blir håndheva ved at dykkere som ønsker å dykke på vraket må søke om tillatelse. *Blücher* er det første krigsvraket som fredes gjennom et vedtak etter kulturminneloven. Årsaken

Figur 9: Den tyske krysseren *Blücher* ble 9. april 1940 senket i Drøbaksundet i Oslofjorden. 830 av mannskapet på 1308 druknet i det kalde vannet. *Blücher* er i dag både et fredet kulturminne og en krigskirkegård (RA, NTBs krigsarkiv, db10081001280014)

Figur 10: Multistråle-ekkoloddata som viser 3D-modell av vraket. Midt i figuren synes forvriddede metallplater. De observerte skadene stemmer overens med en torpedo som har eksplodert like under kjølen. Til høyre i figuren synes vrakdeler fra baugen som har gått fullstendig i oppløsning og ligger ut over et område øst for vraket. (Equinor).

til at dette vraket måtte fredes for å få et vern er at *Blücher* ble sjøsatt i 1937. Det vil si at skipet først fra 2037 vil regnes som et skipsfunn med tilhørende bestemmelser etter kulturminneloven.

For *Rheinhausens* del ble løsningen at kablene til Johan Sverdrup ble lagt godt klar av både vrak og område med vrakdeler. Dette ble gjort både for å unngå problemer med kablene men også for å respektere vernet vraket har som skipsfunn. Videre ligger vraket enn så lenge altfor dypt for nysgjerrige dykkere, og det drives ikke aktivt fiske på denne lokaliteten.

Hundreårsgrænse?

Kulturminneloven har en grense for skipsfunn som er satt som til *eldre enn 100 år*. Dette betyr at for hvert år som går, så øker mengden av vrak som har et vern etter kulturminneloven. Da må vi spørre oss om det er riktig, hensiktsmessig og etter lovens intensjon at listene over skipsfunn stadig fylles på i økende tempo. Faglig kan vi også stille spørsmål om hvor stor vitenskapelig verdi vrakene egentlig har når de er såpass moderne. Skip blir nå bygget på industrialisert og standardisert vis, slik at vi kan få mye informasjon om skip ved å studere fra søsterskip, eller eksisterende dokumentasjon i form av foto, beretninger og byggetegninger. Det er godt mulig disse kildene gir en langt bedre innsikt i konstruksjonsmetode, teknologi og skipskonstruksjonstradisjon enn arkeologiske undersøkelser av selve vrakene.

Den stadig økende mengden med skipsfunn setter også press på museene som forvaltere av statens eiendom.

Hvordan skal vi gjøre dette på en måte som svarer både til offentlig interesse og museenes faglige standard? Her kan løsningen være å lage en strategi og prioritere slik at de viktigste vrakene kan dokumenteres på en tilfredsstillende måte. Tiden tikker – rust og kreftene i havet – gjør at nedbrytningen stadig akselerer. Kanskje er det slik at noen vrak er så viktige at de bør dokumenteres før de når hundreårsgrænsen?

Rheinhausen er nå definert som et skipsfunn etter kulturminneloven og det medfører at ingen kan grave fram, flytte, granske, ta opp ting, eller gjennomføre tiltak som kan skade skipsvraket. Stavanger maritime museum kan tilfreds se tilbake på et spennende og lærerikt detektivarbeid for å finne ut hva slags stort skip det er som ligger like i kanten strømlednings-traséen til Johan Sverdrup – omtrent der hvor du reiser på ferjen mellom Mortavika og Arsvågen.

Noter

- ^{1a} Museet fikk først melding om funnet i 2014- men arbeidet med identifisering tok ikke til før i 2015. Merk at det etter 1.1.2020 er fylkeskommunene som er rette myndighet til å motta funnmelding.
- ^{1b} Senkninger og forlis – Fra Åna Sira til Haugesund 1939-1945.
- ² Norges handel, sjøfart og industri i tekst og bilder, B.1 : Kristiania og Akershus amt, pers med Per Gisle Galåen ved Norsk Maritimt Museum
- ³ På nett finnes det mye interessant informasjon om de ulike toktene, og det finnes også masse foto, førstehåndsberetninger og intervjuer med mannskap (se f.eks uboat.net, BBC og Imperial War museum)
- ⁴ Glimt fra okkupasjonen – Bind 2 – Farlig kyst side 444.
- ⁵ <https://www.krigsseilerregisteret.no/no/artikkel/317600/>
- ⁶ <https://www.regjeringen.no/no/tema/transport-og-kommunikasjon/kyst/u864/id525212/>
- ⁷ 23.9.2019 : <https://www.aftenbladet.no/aenergi/i/kJXww9/gransking-skudd-gikk-av-da-equinor-ryddet-xxkabeltrase-for-johan-sverdrup>
- ⁸ <https://www.tu.no/artikler/eier-350-skipsvrak-nekter-a-rydde-opp/243643>
- ⁹ <https://www.riksantikvaren.no/siste-nytt/pressemeldinger/skipsvraket-etter-blucher-fredet-i-dag/>

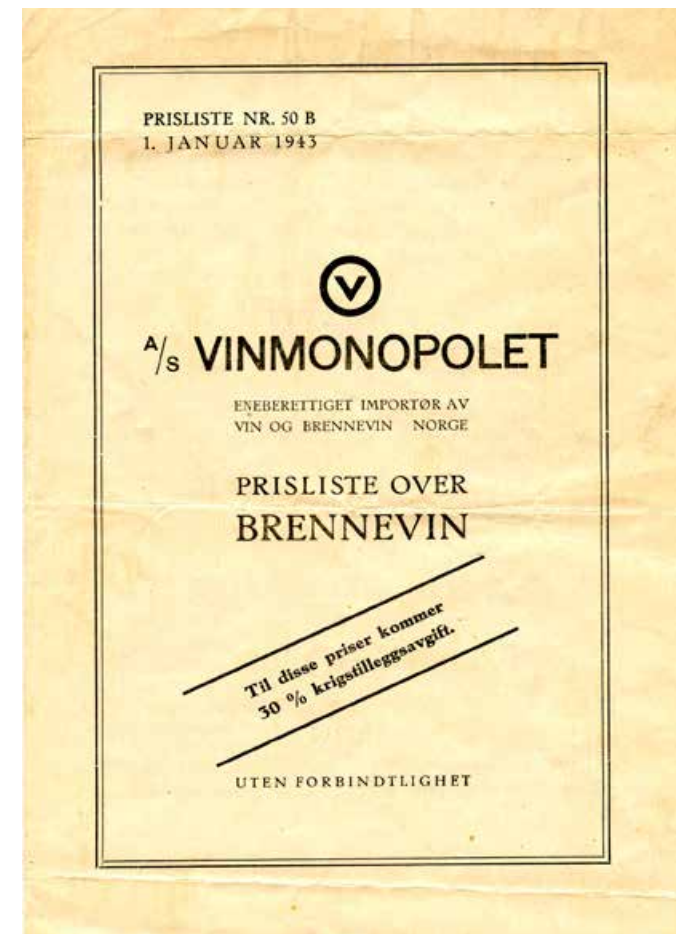

TORFINN JAASUND

KRIGENS KONSEKVENSER FOR VAREPRODUKSJONEN

Krigens inntog førte med seg en del endringer både innenfor nærings- og nytelsesmidler og innen varehandel generelt. For noen varers vedkommende falt kvaliteten, noen ble byttet ut med erstatningsprodukter, og andre igjen forsvant helt. Det ble innført omfattende rasjonering av viktige varer på landsbasis, og prisene steg gjennom innføring av krigstilleggsavgift. Bildene er eksempler på varer som på forskjellig vis ble endret som konsekvens av produksjonsforholdene under krigen. (Alle foto: Torfinn Jaasund.)

Krigen hadde også konsekvenser for produksjon av hverdagsprodukter. Hefet utgitt av Lloyd Tobakkfabrikk i Stavanger i 1943 er i postkortformat og inneholder 16 sider tettpaket med informasjon for dyrking, innhøsting og tørking av tobakk. Lloyd Tobakkfabrikk hadde vært en foregangsbedrift for hjemmedyrking og annonserer med «Norges eldste fabrikk for heimeavlet tobakk».

VAREGRUPPE VIN OG BRENNEVIN. Allerede før krigsutbruddet i Norge ble den første krisetilleggsavgiften lagt på varene på Vinmonopolet (1. desember 1939). Denne avgiften ble etter hvert omgjort til en krigstilleggsavgift. Den ble økt flere ganger i løpet av krigen og var på 50% tillegg ved slutten av krigen. Etter krigen ble dette tillegget videreført som et krisetillegg på 50% samt med et prisreguleringstillegg på 50%.

VAREGRUPPE HERMETIKK er kjent for å ha meget lang holdbarhet. Den tradisjonelle metallemballasjen er laget av fortinnet blikk, som motstår rustangrep. Allerede tidlig i krigen var fabrikkene nødt til å begynne å bruke såkalt svartblikk, ufortinnet blikk, til emballasje for hermetikk. Dette blikket rustet meget lett og det kom raskt klager fra forbrukerne om at blikket satte rustsmak på innholdet. Samtidig vokste det også fram et krav om datostempling av varer pakket i svartblikk, noe som man ser mange eksempler på mot slutten av krigen. Papiret som ble brukt til etikettene er også tidstypiske med et grovt og uglanset papir.

VAREGRUPPE TOBAKK. De fleste tobakkfabrikkene hadde ved krigens utbrudd normalt store lager med tobakk, men en skal ikke langt ut i krigen før begrepet «norsk tobakk» dukker opp. Det var en viss tilførsel av tobakk i løpet av krigen, blant annet fra Italia og Algerie, men ikke nok til å dekke etterspørselen. Utover i krigen var det flere og flere som dyrket tobakk hjemme for så å levere denne tobakken inn til tobakksfabrikker for videreforedling. Særlig mot slutten av krigen ser man store mengder bytteannonser i norske aviser med begrepene «norsk tobakk» og «heimeavlet tobakk».

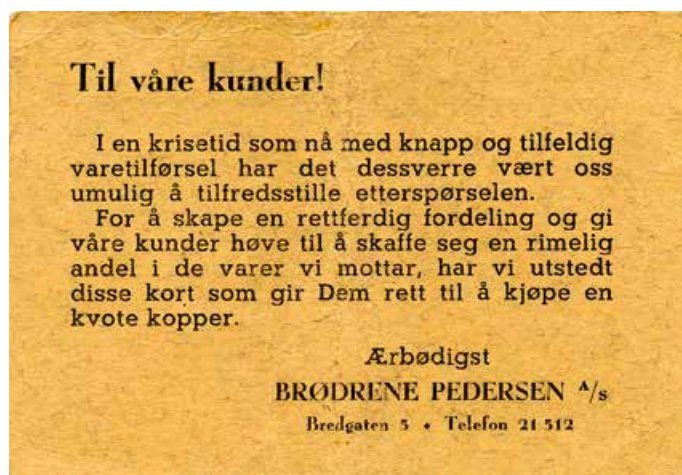
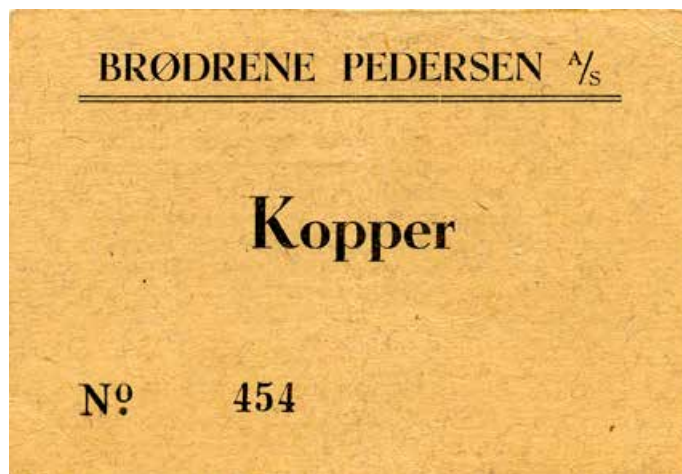
Fire tobakksfabrikker som var aktive i Stavanger under krigen var:
Lloyd Tobakkfabrikk (Eiganesveien 9),
P. Pedersen & Søn (Nytorget 8),
Rogaland Tobakkfabrikk (Olav Kyrresgate 40) og
Stavanger Tobakkfabrikk (Amtmannssmauet 8).

VAREGRUPPE ØL.

Aksjeselskapet Tou hadde en del korn på lager ved krigsutbruddet, både til møllen på Tau og til bryggeriet i Stavanger. Det kom imidlertid raskt restriksjoner på bryggingen og all brygging av bokkøl (sterkøl) ble helt stanset. Vanlig pilsnerøl og bayerøl ble fortsatt brygget, men dette ble forbeholdt okkupasjonsmakten. Folk flest fikk kun tak i landsøl (lettøl) og vørterøl (alkoholfritt).

PRIVAT RASJONERINGSKORT.

Rasjoneringen under og etter krigen er velkjent, men dette er et kuriøst eksempel på at også private firmaer utstedte «rasjoneringskort».

PROTOKOLL FRA ÅRSMØTET I BYHISTORISK FORENING STAVANGER 2019

AVHOLDT TORSDAG 27. FEBRUAR 2020 PÅ ARKEOLOGISK MUSEUM.

Harald Sig. Pedersen ønsket de frammøtte medlemmene velkommen. Det var ingen merknader til innkallingen og møtet ble dermed erklært for lovlig satt.

Dagsorden ble presentert og godkjent.

1. Konstituering.

Til møteleder ble valgt: *Harald Sig. Pedersen.*

Til referent ble valgt: *Henning Hilde.*

Til signering av protokoll ble valgt: *Henning Roland Petersen og Harald Maaland.*

2. Behandling av styrets beretning for 2019.

Møteleder gikk gjennom beretningen.

Vedtak:

Årsberetningen ble enstemmig godkjent.

3. Behandling av regnskap for 2019.

Møteleder gikk gjennom regnskap og revisjonsberetning for 2019.

Vedtak:

Regnskapet for 2019 ble enstemmig godkjent.

Revisjonsberetningen ble tatt til etterretning.

4. Styrets innstilling til kontingent for 2021.

Styret foreslo uendret kontingent, dvs. kr 400 for enkeltmedlemmer og kr 550 for familiemedlemmer.

Vedtak:

Styrets forslag til kontingentsatser for 2021 ble enstemmig godkjent.

5. Presentasjon av budsjettet for 2020.

Møteleder presenterte styrets forslag til budsjett og gjennomgikk de ulike postene.

Vedtak:

Styrets forslag til budsjett for 2020 ble enstemmig godkjent.

6. Valg

Valgkomitéen har bestått av Berit Grande, Frederik Hansen og Harald Sig. Pedersen.

Møteleder presenterte valgkomiteens forslag:

STYRET:

Anne Tove Austbø	- gjenvalg for 2 år
Henning Hilde	- gjenvalg for 2 år
Åshild Sæland	- gjenvalg for 2 år
Hilde Krogh	- ny - valgt for 2 år

- Varamedlemmer (velges for ett år):

Torolv Hellemo	- gjenvelges
Wenche Darby	- gjenvelges
Lars Olsen Neby	- ny

Vedtak: Valgkomiteens forslag ble tiltrådt ved akklamasjon.

Styrets forslag:

- Valgkomiteen (velges for ett år):

Berit Aasland	- ny
Frederik Hansen	- gjenvalg
Harald Sig. Pedersen	- gjenvalg

- Revisor (velges for ett år):

Harald Sig. Pedersen, ny.

*Vedtak: Styrets forslag til valgkomité og revisor ble tiltrådt ved akklamasjon.
Styret konstituerer seg selv.*

Stavanger 27. februar 2020

Harald Sig. Pedersen
Møteleder

Henning Hilde
referent

RETURADRESSE: BYHISTORISK FORENING STAVANGER,
KRYSANTEMUMHAGEN 41, 4022 STAVANGER

Styret i Byhistorisk Forening 2020

Hans Eyvind Næss

Tlf.: 51 52 91 34 E-post: hans_e_naess@yahoo.no

Anne Tove Austbø

Tlf.: 926 64 860 E-post: anne.tove.austboe@museumstavanger.no

Henning Hilde

Tlf.: 908 74 492 E-post: hhi@lyse.net

Sveinung Bang-Andersen

Tlf.: 51 87 04 05 / 951 80 405 E-post: Sveinung.Bang-Andersen@uis.no

Åshild Sæland

Tlf.: 909 34 474 E-post: 2206aashild@gmail.com

Rigmor Haave

Tlf.: 995 61 701 E-post: rigmor.haave@lyse.net

Torolv Hellemo

Tlf.: 916 28 818 E-post: torolv.hellemo@hotmail.com

Lars Olsen Neby

Tlf: 51507263 / 98874160 E-post: lars.olsen@stavanger.kommune.no

Wenche Darby

Tlf.: 47625248 E-post: wenchedarby@hotmail.com

Hilde Krogh

Tlf.: 51 52 79 05 E-post: hilde.krogh@me.com

I REDAKSJONEN:

Anne Tove Austbø (redaktør), Sveinung Bang-Andersen, Rigmor Haave,
Åshild Sæland og Lars Olsen Neby.

www.byhistoriskforening.org

ISSN 0806-184X

OMEGA TRYKK – STAVANGER